

А. П. Т о м а ш е в с ь к и й

(К и ї в)

ПРОСТОРОВІ ТА ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: РЕЗУЛЬТАТИ, НОВІ ПІДХОДИ, ПЕРСПЕКТИВИ

В роботі розглядаються історія появи, становлення, та методичні витoki сучасного розвитку просторово-екологічного напрямку у вітчизняній археологічній науці.

Аналізуються основні результати історико-археологічного та просторово-екологічного дослідження Східної Волині V—XIII ст. та подальша стратегія спеціального вивчення двох давніх історичних утворень, що сформувалися на території колишньої території древлянського союзу племен — Болохівської Землі та Овруцької волості в межах Київської Землі — князівства. Розглядаються основні результати, методичні особливості, дослідницькі програми, стратегія вивчення обох відповідних комплексних дослідницьких проєктів — Овруцького та Болохівського.

Окреслюються методологічні та методичні засади та необхідність використання поняття історико-соціального організму давнини (ІСО), та розглядається науковий потенціал та стратегія комплексних історико-археологічних просторово-екологічних досліджень ІСО середньовіччя на основі проєктного підходу.

К л ю ч о в і с л о в а: просторово-палеоекологічні дослідження, комплексний, міждисциплінарний, проєкт, Овруцький, Болохівський, історико-соціальный організм (ІСО), ступінь дослідженості, екофакт, геоінформаційні системи (ГІС).

Історія вивчення просторово-господарських умов виникнення та розвитку Давньої Русі сягає початків самої давньоруської історіографічної традиції. Тоді ж сформувалися основні історіографічні концепції щодо характеру давньоруської економіки, як базису всього суспільного устрою — торгівельна, промислова, аграрна, які в той чи інший спосіб пов'язували господарські уклади з виробничими властивостями природного середовища. Інша справа, що саме це середовище, освоєне давньоруською людністю (теж строкатою за своїм етнокультур-

ним походженням) було безмежно широким, різноманітним і різно-властивим, охоплюючи фактично 6 величезних ландшафтно-кліматичних поясів, від степу до притайгової тундри. Проблематика дослідження просторово-господарських умов розвитку Давньої Русі була спершу тісно пов'язана з початками історико-географічного вивчення Русі, яке тривалий період було відокремлене від наукового археологічного картування. Перші серйозні зміни відбулися лише після виходу з друку синтетичних **Археологічних карт** Київської та Волинської губерній родоначальника вітчизняної наукової археології професора В.Б. Антоновича. Згодом до цих фундаментальних розробок додалися археологічні карти інших південноруських регіонів, створених його учнями та молодшими колегами на основі розроблених В.Б. Антоновичем ідейних і методичних засад. Зібрана В.Б. Антоновичем джерельна база дуже довго залишалася фактично єдиним і найширшим зібранням археологічних пам'яток. Вона й досі залишається основою для будь-якого новітнього зведення, а зібрані в ній дані при численних перевірках, як правило, підтверджуються. Більше того, в роботах В.Б. Антоновича міститься інформація про археологічні пам'ятки, які до цього часу залишаються ще не відвіданими, не перевіреними і не документованими археологами протягом століття. З цього часу історико-географічні розробки в найкращих своїх зразках почали базуватися на наявних в той час археологічних картах. Але це лише один бік справи, так би мовити, — базові умови постання та наукового розвитку просторово-палеоекологічного напрямку досліджень.

Тема появи, історії становлення, історичної долі, методичних витоків сучасного роз-

витку просторово-екологічного напрямку у вітчизняній археологічній науці і, зокрема, у слов'яно-руській археології безумовно потребує свого спеціального докладного вивчення і розлого викладу. Це має бути методично сучасне історіографічне та історико-наукознавче монографічне дисертаційне дослідження. Тут лише зауважимо, що сучасний стан розвитку відносно молодого наукового напрямку просторово-палеоекологічного вивчення слов'яно-руських старожитностей Русі-України віддзеркалює специфічну історію та умови його формування впродовж ХХ століття. В основному, маємо, поки що, поодинокі, територіально — регіональні роботи в цьому напрямку, певні методичні неузгодженості, низку термінологічних та понятійних проблем, іноді не достатньо чітке усвідомлення завдань, інформаційних можливостей та перспектив просторово-палеоекологічних досліджень. Ці вади і проблемні ситуації, пов'язані з відносно коротким терміном розвитку самого напрямку, є закономірними.

Але є й інший аспект, історичний, пов'язаний із серйозними патологічними ідеологічними деформаціями, які спіткали нашу науку і особливо гуманітарні дисципліни в ХХ ст. В історико-археологічній науці чи не найбільшу шкоду завдав так званий «географічний детермінізм», який в самому загальному вигляді відкидав необхідність і можливість аналізувати і враховувати взаємний вплив природного середовища і давнього соціуму, який в ньому зароджується і розвивається. Псевдо-марксистська (а не справжня економічно орієнтована) вітчизняна гуманітарна науково-освітня галузь відкинула фактично всі теоретичні та практичні спроби поставити дослідження умов помешкання і господарювання давніх суспільств на реальні комплексні наукові рейки. Паростки нової соціологічно-економічної школи 20—30-х років, серед яких формувалася й просторово-палеоекологічний підхід були морально, ідеологічно та фізично знищені. Всупереч здоровому глузду, догматам політекономії і вченню про продуктивні сили і виробничі відносини, господарський базис та соціальну надбудову, землю як об'єкт та предмет праці, палеоприродні умови господарювання лишалися або взагалі поза увагою, або підпадали під зловісне тавро «географічного детермінізму». Ця ситуація була настільки ж методологічно дивною, наскільки й парадоксальною, але й одночасно драматичною, як для розвитку даного наукового напрямку, так і його представників.

Ще одним, на перший погляд, парадоксальним фактом є та обставина, що саме «буржуазна реакційна наука», як її називали тоді радянські ідеологи, отримавши ідейний поштовх від нових економічних підходів силами реально марксистські мислячих інтелігентів Заходу (такі як Г. Чайлд, Д. Кларк та інші) почала розвивати теоретичне осмислення, науковий апа-

рат, методіку та практичні навички різновидів просторового палеоекологічного аналізу. Різкий якісний стрибок у розвитку цілого спектру просторово-екологічних досліджень стався після появи «нової географії» і її прямого впливу на виникнення «нової археології». Загальні світові зустрічні тенденції екологізації суспільної свідомості та гуманітарної сфери з одного боку, та гуманітаризації природничої сфери з другого активізували увагу до палеоекологічних досліджень, зробили їх актуальними і модними. Цьому сприяли також наростаючі прояви глобалізації світових процесів, в тому числі, — кліматичних та економічних, а також розгортання інформаційної технологічної революції.

В результаті, практично будь яке сучасне зарубіжне скільки-небудь серйозне вичерпне комплексне археологічне дослідження якогось регіону чи пам'ятки важко уявити без розгорнутих та змістовних просторових та палеоекологічних викладок. Тепер цей блок інформації став неодмінною і невід'ємною складовою нормального наукового проекту та науково методичним стандартом де-факто. Досвід надзвичайно плідних та різноманітних зарубіжних просторово-екологічних досліджень і проектів теж потребує свого узагальнення, постійного осмислення. Це також є гостро актуальним і злободенним окремим науковим завданням, темою спеціального дослідження¹. Зарубіжний та вітчизняний досвід потребує не тільки узагальнення, але й адаптації до наших джерельних, організаційних умов і наукових традицій. Це ще більше стосується нагальної потреби розробки та створення спеціальних курсів та посібників для знайомства та навчання наукової молоді (такіх, наприклад, як: Jankuhn 1983; Сычева, Леонова, Александровский и др. 2004). Необхідно розробити відповідну уніфіковану термінологію, викласти опис дослідницького інструментарію, показати апробовані способи аналізу та репрезентації їх результатів, навести передові приклади. Проведення якісного і досконалого просторово-екологічного дослідження вимагає попередньо усвідомленого відбору всіх необхідних проб та зразків відповідних екофактів, їх подальшого опрацювання та аналізу. Знання про використовувані для таких завдань прийоми і способи подібних досліджень теж потрібно сформулювати та спеціально викласти. Це тим більш актуально і необхідно, оскільки певна мода на екологічно-господарські роботи стимулювала крім змістовних досліджень появу і поширення також поверхневих профанованих компіляцій та некоректних, не виправдано спрощених популяризацій на цю тему.

1. На сьогодні є лише одне, поки що, дослідження 1988 р., яке по суті реферативно оглядає та стисло аналізує серед інших деякі найбільш змістовні зарубіжні роботи подібного спрямування (Колесников 1988, 2003).

Повертаючись до історії становлення просторово-екологічних досліджень у вітчизняній науці не можна оминати постать **Віктора Платоновича Петрова**. Цей вчений — універсал, знаний лінгвіст, філолог, фольклорист, семіотик, фаховий етнолог та археолог усвідомив і сформулював положення, згідно яких саме система, спосіб і потенціал заселення, прийоми господарського освоєння ландшафтно різних територій окремим соціумом є найбільш важливими, фундаментальними та ідентифікуючими.

При роботі з класичним та непересічним «Подсечным земледелием», створеним ще у першій половині 1930-х років і не виданій ще й досі у своєму повному обсязі, не полишає відчуття, що В.П. Петров збирав і аналізував величезний обсяг спеціалізованої етнологічної інформації про лісопольове господарство, маючи на увазі аналогії археологічної давнини. І лише епізодично він висловив це над-завдання: «...ясно, що будь-яке з відзначених явищ може бути проєктованим на глибоке минуле, дозволяючи відтворювати зв'язки, які не сприймаються безпосередньо в уривчастих згадках писемних джерел чи з конкретних спостережень, отриманих у результаті археологічних розкопок. Припустимість подібних співставлень цілком очевидна» (Петров 1968, с. 49).

Вчений практично впровадив необхідність вивчення просторового відображення суспільних і господарських явищ. Він ввів у науковий обіг розуміння господарської діяльності, адекватної конкретним природним властивостям, як умови стійкого успішного заселення й функціонування конкретних соціальних організмів давнини. В.П. Петров фактично заклав підвалини до вивчення давніх систем заселення, еколого-господарських умов заселення та їх впливу на способи господарювання і природокористування. Для цього він блискуче апробував і застосував **етнологічний підхід**. Причому хронологічно це сталося тоді, коли закордонні марксистсько — орієнтовані вчені ще тільки опановували самі теоретичні основи, які згодом через десятиріччя призведуть їх до формулювання засад нової географії і археології, процесуальної археології, і в цих рамках — просторового та палеоекологічного підходу. Одним з найважливіших висновків вченого є дефініція комплексного характеру лісового господарства східних слов'ян. Актуальним і важливим є розуміння системи підсічного лісопольового землеробства, як складової частини складного і стрункого багатогалузевого лісового і річкового господарства поруч з неземлеробськими заняттями: мисливством, бортництвом, рибалкою, лісовими промислами та ремеслами (Петров 1968, с. 10, 33). В.П. Петров вивів також нерозривний зв'язок процесів розселення — освоєння, як синхронного пошуку угідь, сировини, місць помешкання, визначив населений пункт,

як основу системи заселення та її дослідження. Вчений постулював нерозривний територіальний зв'язок і суміщення місця помешкання і відповідних угідь (Петров 1968, с. 10, 35). Підкреслена потенційна нерентабельність обробки ділянок за межами 5 верст від селитьби, що на півстоліття випередило загальноновживаний тепер дослідниками 5-кілометровий радіус РЗНП. Розгляд етнографічних і археологічних матеріалів показав взаємозв'язок рельєфно-топографічного положення поселень і навколишніх угідь з формами господарства, перш за все — його аграрними галузями (Петров 1968, с. 40—49, 61—63). Створена ландшафтно-топографічна модель та її складові — рельєф, відношення до водної артерії, експозиція, ґрунтовий та рослинний покрив були визначені як основні чинники та індикатори способу заселення і господарювання. Відокремлений рельєф, відкрита мисова прирічкова схилова топографія ділянки, вкритої мішаним лісом, як вирішальні системоутворюючі умови при доборі місця підсіки — селища (Петров 1968, с. 41). В свою чергу, вже у наш час це спонукало нас до спеціального виділення специфічних ознак неукріплених селищ, як категорії населених пунктів, найбільш наближених до аграрно-промислової діяльності селянського населення (Томашевський 1992, с. 54—55; 2003в, с. 22—26; 2003б). Спостереження вченого мікрорегіонального рівня свідчать, що причини особливостей топографії та експозиції селищ і навколишніх аграрно-господарських палеоугідь слід шукати саме в сукупній дії мікрокліматичних чинників (Петров 1968, с. 52—53, 57; Щербань 1984, с. 65). На основі проаналізованого етнологічного і статистичного матеріалу вчений уклав числові моделі, вихідні рамкові умови вибору господарських ділянок, їх урожайності, термінів і способів використання, тощо. В.П. Петрову притаманне застосування наукового підходу, що передбачав вивчення палеоекологічних та палеогосподарських проблем через діяльність, розподіл часо-енергетичних витрат, їх цифрове вираження і в цьому вчений практично і блискуче використовував і розвивав ідеї О.В. Чайнова. В.П. Петров випередив також Л.М. Гумільова в ідеї складних зв'язків генезису конкретного етносу і ландшафтів, в яких цей процес починався і проходив. Звісно, також, що до створення етнологічної археології Л. Бінфорда, розробки засад та практики *site catchment analysis* (ресурсних зон НП), моделювання емоності ландшафтів та багатьох сучасних методів і підходів передової світової науки залишалися ще багато десятиліть пошуків і прозрінь Г. Чайлда, Д. Кларка та їх наступників (Томашевський 2005а; 2008а).

Очевидно, в багато чому під впливом ідей та ерудиції свого наукового вчителя та старшого колеги В.П. Петрова **Надія Михайлівна Кравченко** започаткувала в 1960-х роках

впровадження просторово-екологічних підходів в своїх дослідженнях слов'яно-руських старожитностей Постугнянннн. Вона розпочала цикл багаторокових польових розвідок пам'яток в басейні літописної річки Стугни від гирла до витоків. Покоління за поколінням студентів — членів археологічного гуртка та ранньослов'янської археологічної експедиції продовжували наукову традицію та розширили зону достатньо детальної археологічної розвіданості басейну Стугни. Паралельно були розпочаті тривалі багаторічні розкопки різночасових слов'янських пам'яток Обухівського територіального комплексу. Зараз ми назвали б це дослідження Постугнянським науковим історико-археологічним проектом. Для пояснення причин та умов складних змін регіональних систем заселення різних східнослов'янських етнокультурних угруповань на просторах унікального кївсько-канівського плато в самій серцевині майбутньої Руської землі Н.М. Кравченко звернулася, в тому числі, й до методик просторово-екологічного аналізу. Для порівняння синхронних та діахронних старожитностей різного етнокультурного забарвлення визначалися та оцінювалися такі ключові характеристики як топографія пам'яток, їх ландшафтна приуроченість, внутрішня планіграфічна структура, територіальні співвідношення між сусідніми синхронними та різночасовими пам'ятками, досліджувалися їх територіальні скупчення — гнізда (Кравченко 1980). Вперше саме на матеріалах Обухівських пам'яток Н.М. Кравченко у співпраці з Г.О. Пашкевич була розроблена та апробована концепція палеоботанічних спектрів пам'яток та палеоботанічних комплексів археологічних культур (Кравченко, Пашкевич 1985).

В середині 70-х років ХХ ст. вітчизняні вчені фізико-географи та ландшафтознавці фактично першими підійшли до розробки найбільш складних проблем реконструкції палеоландшафтів, історії формування антропогенних ландшафтів, оцінки ролі і вивчення механізмів взаємодії давнього населення і синхронних йому конкретних природних умов. Тут слід назвати новаторську для свого часу спільну статтю українського географа **В.С. Давидчука** та російського археолога **І.К. Фролова**, присвячену історії заселення басейну Оки в I тис. н. е. та аналізу його палеоландшафтних умов (Давидчук, Фролов 1976). Також, надзвичайно цікавими, методично і практично корисними були і залишаються роботи **С.П. Романчука**, які відкрили шлях до створення комплексних діахронних палеоекологічних та палеогосподарських реконструкцій доби становлення та розвитку історичних суспільств на території давньої України (Романчук 1975, 1976, 1979, 1981, 1992, 1998). Новаторські розробки Сергія Павловича, присвячені історико-ландшафтним дослідженням давніх господарських сис-

тем та динаміці змін давніх антропогенних ландшафтів фактично утворили свій власний розгорнутий науковий понятійний та дослідницький апарат та широкий спектр методичних прийомів. Дуже цікаво і симптоматично, що значна частина дослідницького інструментарію С.П. Романчука, по суті, об'єктивно виявилася співставною і аналоговою по відношенню до розробок зарубіжних колег. Хоча автор в момент створення своїх власних робіт був незнайомим з відповідною іноземною літературою, яка була і, на жаль, досі залишається важкодоступною в наших умовах. Таке паралельне невимушене дублювання є ознакою їх актуальності, злободенної необхідності і, одночасно, — підтвердженням правильного методологічного, тематичного та методичного спрямування подібних досліджень.

У вітчизняній слов'яно-руській археології початок свідомих і цілеспрямованих просторово-екологічних досліджень можна віднести до кінці 80-х років ХХ ст. Джерельною основою початку цих досліджень стали дані про археологічні пам'ятки слов'яно-руської доби, зібрані в ході підготовки Зводу пам'яток історії та культури по Житомирській області. Складання реєстрів та верифікація даних про пам'ятки проходила паралельно з укладанням перших варіантів діахронних археологічних карт цього регіону. Їх картографічною основою стали єдино доступні в ті часи фізико-географічні карти (масштабів 1 : 400 000 та 1 : 200 000), а також спеціальні тематичні карти ґрунтів, рослинності, ландшафтів. Паралельно розшукувалася та накопичувалася максимально повна інформація про властивості місцевих різноякісних природних умов і основних компонентів, які утворюють ландшафти Правобережжя Середнього Подніпров'я. Це було пов'язане з опрацюванням значних масивів інформації про склад і виробничі властивості ґрунтового покриву і рослинності, річкову мережу, рельєф, геоморфологію, геотектоніку, геологічну будову, поверхневі мінерально-сировинні поклади тощо. Освоєння відповідної спеціальної літератури та документації проходило одночасно та у взаємозв'язку зі встановленням наукових контактів з фахівцями багатьох природничих дисциплін, які працюють в різноманітних наукових, науково-освітніх та музейних закладах і установах. Одночасно розпочалися археологічні розвідки регіону (Див. підрозділ в розділі про польові експедиційні дослідження, присвячений Овруцькій експедиції). В ході робіт відпрацьовувалися необхідні методичні засади, різновиди аналізу та способи репрезентації отримуваних результатів (Томашевський 1990, 1991).

Вже на початкових етапах досліджень була усвідомлена методична необхідність синхронного та діахронного порівняння зібраних баз даних по пам'ятках та результатів аналізу для різних, в природничо-географічному та

етнокультурному плані, територій, — сусідніх та більш взаємно віддалених. Зокрема, одночасно з картографуванням пам'яток **Східної Волині — Житомирщини** проводилася така ж за змістом робота для території **Східного Поділля** в басейновій системі Південного Бугу (Томашевський 1989б; 2003а; 2008б). В процесі збору, перевірки та аналізу даних про пам'ятки виявилася суттєва різниця у якості та обсязі відповідної джерельної бази, пов'язана з історію досліджень обох цих регіонів. Все ж, в результаті були реконструйовані відповідні поетапні системи заселення Східної Волині та Східного Поділля і був здійснений їх порівняльний аналіз (Томашевський 1989а; 1989б).

Процедура найбільш повноцінного, широкого і глибокого комплексного просторового, палеоекологічного та палеогосподарського аналізу була реалізована для території Східної Волині, яка була обрана не випадково. Потрібно спеціально зазначити, що саме **Східна Волинь — Житомирщина** виділяється з поміж інших Південноруських територій рідкісним поєднанням кількох дуже важливих для наукового дослідження історико-культурних та історико-археологічних особливостей.

Однією з таких особливостей є наявність на цій території гнізд найдавніших ранньослов'янських пам'яток пражко-корчакської та Луки Райковецької культур III та IV чвертей I тис. н. е. Саме тут спостерігається найбільш виразні і доказові факти переростання і спадкової наступності не тільки в розвитку власне матеріальної культури безпосереднього життєзабезпечення (тип та спосіб поселення, житла, поховання, керамічні комплекси, господарський реманент, оздоблення одягу тощо), але й у безпосередній традиції спадкового заселення і освоєння відповідних регіонів. Основні первинні ареали розселення слов'ян на Середньому Тетереві, середній Случі та Верхньому і середньому Ужі виникають на рубежі IV — V ст. н. е. і розвиваються, поступово розширюючи ареал своєї ойкумени — прабатьківщини.

Іншою особливістю цього регіону є його чіткий історичний та територіальний зв'язок з конкретним літописним племінним союзом древлян. Це історичне утворення з усіх східнослов'янських (з південноруських — точно) найбільш широко представлене у наших літописах, які фіксують картину послідовної боротьби тільки-но утвореної Київської держави з сусіднім потужним племінним союзом і входження підкореного населення колишньої племінної території до складу земель молодої давньоруської держави. Це означає, що на матеріалах Східної Волині можливо максимально детально прослідкувати не тільки всі основні стадії становлення і розвитку окремого племінного союзу, але й визначити і дослідити археологічне відображення процесу «окняжіння», коли ці терени стають основною складовою

Великого Київського князівства — Київської землі.

Історико-культурний розвиток древлянської племінної землі не припинявся фактично пів тисячоліття. До середини X ст. на цій території сформувалася традиційна система племінного заселення зі своїми центрами, складною комунікаційною мережею, населенням були вироблені і апробовані поколіннями відповідні строкатим і контрастним місцевим природним умовам специфічні системи господарювання. Підкорення і наступне входження до складу Київської Русі припинило власне племінну історію території та її населення і розпочало якісно новий етап у подальшому розвитку історії та географії місцевого заселення, його культурному та економічному житті. Наслідки цих змін археологічно простежуються не тільки і не стільки безпосередньо з середини X ст. (літописне взяття і спалення Іскоростеня), скільки протягом другої половини X та фактично всього XI ст. За цей час сталися суттєві зміни у розташуванні та конфігурації основних зон та ланок заселення, перегруповання у зонально-ландшафтному розподілі основних масивів населення. Занепадала більшість старих басейнових регіональних центрів племінного заселення, натомість виникли нові адміністративно — територіальні державні центри, пов'язані як зі своїми округами так й між собою складними просторово-ієрархічними зв'язками і комунікаціями. Змінилися господарські типи, утворилися виробничо-спеціалізовані райони, де розвивалися, в залежності від природних та соціально-адміністративних умов, комплексне лісове господарство, високотехнологічні сировинно-видобувничі та переробні промисли або комплексне аграрно-тваринницьке лісостепове господарство. Сталися рішучі зміни у розподілі населення в різних природних ландшафтних зонах. Переважна маса давньоруського населення змістилася на простори лісостепових ландшафтів (Томашевський 1989а; 1992; 1993а; 1993б; 1996).

На півдні колишньої древлянської території в зоні строкатого мозаїчного екотону сконцентрувалися потужні демографічно протоагломерційні райони, в межах яких вперше фіксується відносно масовий вихід населення власне в прирічкові ділянки Лісостепу і, відповідно, його господарське аграрне, адміністративне і оборонне освоєння. Тут формується, починаючи з XI ст., територія майбутньої літописної **Болохівської Землі**, демографічний, політичний та господарський розвиток якої набуває найбільшого розквіту в XII — першій половині XIII ст.

На півночі колишньої Деревської землі, починаючи з X ст., утворюється літописна **Овруцька волость**. Овруч стає новим великокнязівським адміністративним центром тільки-но підкореної Деревської Землі. Волость

обіймає фактично всю північну частину колишнього племінного утворення і сучасної Житомирщини. Територіальним ядром і серцевиною волості стає унікальне природне утворення — Овруцький лесовий кряж. На підвищених геотектонічними рухами просторах видовженого та еродованого плато кряжу (довжиною до 70 км з заходу на схід) розвинулися лісостепові по своїм агро-виробничим властивостям ландшафти з відповідним ґрунтовим та рослинним покривом. Особлива геотектонічна та геологічна історія формування кряжу обумовили наявність на південному та північному краях кряжу ексклюзивних покладів унікальної мінеральної сировини — овруцького пірофілітового сланцю та овруцького червоного кварциту. Виходи родовищ цих мінералів на поверхню почали активно розроблятися відкритими кар'єрами саме в Х ст. синхронно з постанням великокнязівської Овруцької волості. Тут сформувалася унікальна виробнича інфраструктура овруцької пірофілітової індустрії, яка включала розгалужену територіально-виробничу систему з кар'єрів, місць первинної переробки сировини і напівфабрикатів, цілої мережі пов'язаних з кар'єрними розробками спеціалізованих ремісничих поселень та транспортних комунікацій та адміністративних вузлів. Навколо місць розробок покладів пірофіліту утворилися густозаселені промислові мікрорегіони, окремі виробничі поселення яких спеціалізувалися на виробництві різних або кількох споріднених галузей овруцької пірофілітової індустрії — наприклад — масове виробництво високо-стандартизованих пірофілітових прясел, ювелірних прикрас, іконок, жорен, ливарних формочок, виготовлення різноманітних за своїм кінцевим призначенням великих за розмірами, площею та вагою декоративних різьблених плит для спорудження та оздоблення кам'яних споруд і саркофагів в столичних давньоруських містах.

Іншою, надзвичайно потужною галуззю місцевої овруцької спеціалізації була чорна металургія. Плавка та виробництво заліза були ще більш територіально поширені і чітко фіксуються масовими артефактами на абсолютній більшості поселень Овруцької волості, як на Овруцькому кряжі, так і поза ним в усіх басейнових регіонах — на Ужі, Уборті, Жереві, Норині. На більшості пірофілітообробних поселень паралельно фіксуються також подвійна спеціалізація: обробка пірофіліту та сліди кількісно потужного виробництва заліза.

Історично та методично важливо, що заселення, врядування, господарське керівництво Овруцької волостю здійснювалося великокнязівською адміністрацією з Києва. Київський князь, Рюрик Ростиславич не тільки володів Овруцької волостю як правлячий київський князь (умовне тримання в межах концепції державного феодалізму), але й, можливо,

розцінював цю волость або її частину як свою власну (та своїх нащадків) спадкову отчину і «жизнь». Багаторазово втрачаючи Київський стіл, він зберігав свій Овруч, укривався в ньому від ворогів і ворожих обставин, їздив в Овруч по справах «Рюрикъ ѣхаль Вручии своихъ дѣла шроудѣи»(Ипатьевская 2001, стб. 669).

Внутрішня логіка вже проведених досліджень визначила закономірне розповсюдження дослідницьких інтересів по обох цих напрямках — до спеціального вивчення (повного просторово-палеоекологічного циклу) обох давніх історичних утворень — Болохівської Землі та Овруцької волості, їх взаємовідносин та подальшої історичної долі (Томашевський 1993б).

Реалізація такого ґрунтового комплексного деталізованого історико-археологічного просторово-екологічного дослідження подібних, внутрішньо складних, територіально і демографічно потужних, історично зафіксованих утворень, вимагає відповідного методологічного та методичного осмислення. Що складає об'єкт та предмет таких досліджень, який їх понятійний апарат? Очевидно, **об'єктами** виступають конкретні історично відомі середньовічні просторово-хронологічні адміністративно-політичні, культурно-господарські утворення — різні типи волостей (городові та великі регіональні), удільні, доменіальні території, отчини та «жизни» князів, окремі князівства, літописні історико-географічні та історико-культурні області, великі давньоруські Землі — княжіння. **Предметом** — їх реальне і максимально деталізоване історико-археологічне відображення; динаміка процесів територіального складання, структурування та історичного розвитку; реконструкція конкретного природного середовища, в яких постало та існувало дане утворення; визначення еколого-господарського, палеодемографічного потенціалу населення відповідної території. Мова йде про ключові характеристики відповідного соціуму і відповіді на найбільш важливі питання: хто були ці люди, яку територію вони займали, скільки їх було в певний період, як і скільки вони жили, як освоювали, господарювали та перетворювали відповідне конкретне довкілля? Вияснення цих питань становить предмет палеоекологічного, палеодемографічного та палеогосподарського дослідження. Такі дослідження по самій свої суті не можуть не бути міждисциплінарними і комплексними.

Поки що, в робочому порядку, ми називаємо такі утворення **історико-соціальними організаціями давнини (ІСО)**. **Історичними**, тому що вони 1) були зафіксовані історичними джерелами і тому, що 2) існували в певні визначені історичні періоди, а їх історико-культурна, еколого-господарська, історико-ландшафтна спадщина збереглася, подекуди, й до сьогоднішнього дня. **Соціальними**, оскільки мова йде про людські спільноти, соціуми. І, нарешті, **організма-**

ми, для того щоб виразити та підкреслити їх головні найсуттєвіші ознаки — живий характер (біологічне існування; відтворення та популяційний ріст населення), **цілісність** (територіально-просторову, культурну, господарську, складну **систему** різноякісних зв'язків і **обміну** (речовинами, енергією, інформацією) між взаємопов'язаними складовими та зовнішнім середовищем; **спадковістю** найважливіших властивостей та традицій¹.

Теорія соціальних організмів має свою історію та історіографію. В свій час, розробці теорії та проблемам виділення давніх соціальних організмів присвятив своє дисертаційне дослідження Ю.В.Павленко (Павленко 1985). На жаль, ці актуальні розробки не були поглиблені і продовжені. Основна увага приділялася саме суспільним аспектам існування соціальних організмів, суспільним структурам і відносинам таких архаїчних утворень. В подальшому дослідник сконцентрував свою увагу на іншому, більш глобальному цивілізаційному аспекті історичного та культурного розвитку. Багато понять, теоретичних та методичних проблем, пов'язаних з теорією і практикою виділення, дослідження та інтерпретації соціальних організмів давнини були і залишаються фактично мало або зовсім не розробленими. Тут можемо навести лише деякі, найбільш цікаві та злободенні з таких численних питань.

Чим відрізняються ІСО і що їх об'єднує, в якості загальних базових властивостей? В чому суспільна, еколого-господарська, адміністративна, військова, етнокультурна специфіка кожного такого ІСО? Відповідь на ці питання має скласти основу для порівняння синхронних ІСО різних територій та різночасових ІСО, що існували на певній окремій території. На скільки сильними і якими (кількісно та якісно), взагалі, були зв'язки всередині ІСО; між різними територіально та за своїм людським, господарським потенціалом, культурною, соціально-адміністративною, феодалною приналежністю ІСО в складі більш широких об'єднань. Які індикатори та прояви цих системних зв'язків є найбільш важливими та по-

казовими? Як співвідносяться територіальні системи ІСО? Чи існувала між ними певна ієрархія і як вона співвідноситься з історичним, генеалогічними, джерелами та з еколого-господарськими якостями їх територій? Яка роль місцевих локальних традиційних чинників та зовнішніх військово-політичних, етносоціальних, адміністративних чи екологічних факторів у формуванні, розвитку та історичній долі ІСО? На скільки, в якій мірі, на якому етапі і в чому саме проявляється вплив і значення конкретного природного середовища в народженні, розвитку та подальшій долі кожного з ІСО? Як саме методично та практично слід найбільш результативно, вірогідно та виразно досліджувати конкретні ІСО, реконструювати їх внутрішні зв'язки та системний характер? Перелік таких питань можна продовжувати.

Шляхи їх подальшого вирішення лежать, на нашу думку, в кількох площинах. Одним з них, імовірно, стане постійне вдосконалення самих методик та практики спеціальних досліджень конкретних ІСО. З іншого боку, необхідні спеціальні теоретичні розробки, особливо, так званої середньої ланки, що поєднують загальнонаукові і філософські узагальнення з конкретними практичними дослідженнями та первинними узагальненнями їх результатів.

Двоєдина природа ІСО, суспільна та природна його проекції, змушують більш глибоко придивлятися до теоретичного та методичного арсеналу, який використовують природничі екологічні науки, тим більше, що цей арсенал набагато більш розвинений, ніж в суто гуманітарних дисциплінах. Мова не йде про пряме запозичення, а про відповідно об'єднану і апробовану адаптацію дослідницьких прийомів та підходів. Тим більше, що досвід плідного взаємного поєднання соціальних та природничих досліджень нараховує вже більше ніж сторіччя. Тут слід згадати ґрунтовні роботи засновника органічної школи в соціології англійського філософа XIX ст. Герберта Спенсера, який розвиваючи ідеї О. Конта, визначив специфічні риси соціального організму і виявив загальні системні принципи, які роблять його схожим на біологічні системи. Серед цих рис схожості найголовніші такі: Суспільство, як і біологічний організм, нарощує масу (чисельність населення, матеріальні ресурси тощо). Як і в біологічній еволюції, зростання маси призводить до ускладнення структури, яке супроводжується диференціацією функцій, виконуваних окремими частинами. В обох випадках має місце поступове посилення взаємозалежності і взаємодії частин. Подібно до біологічних організмів, ціле завжди більш стійке, ніж окремі частини, стабільність забезпечується збереженням функцій і структур. Одночасно, Г. Спенсер критикував органіцизм, звертаючи увагу на низку істотних відмінностей соціального і біологічного організмів. На відмі-

1. Організм — в широкому, найзагальнішому значенні живий організм — будь-яка біологічна система або цілісна біокісна система, що складається з взаємозалежних і супідрядних елементів, взаємовідношення яких і особливості будови детерміновані їх функціонуванням як цілого. В цьому значенні в поняття «організму» входять не тільки особини (індивіди), але і колонії, сім'ї, популяції, біогеоценози. Кожний організм, взаємодіючи з навколишнім середовищем, виступає як цілісна система. Організми мають клітинну будову, володіють специфічними властивостями: безперервним обміном речовин з навколишнім середовищем, здібністю до зростання, розмноження, мінливості, спадковістю та ін. (Словарь-справочник по агрофитоценологии... 1991, с. 21—22; Словарь-справочник по экологии 1994, с. 63—64).

ну від біологічного організму, що створює тіло з конкретною формою, елементи суспільства розсіяні в просторі і мають значно більшу автономію. Ця просторова розсіяність елементів робить необхідною символічну комунікацію. В суспільстві немає єдиного органу, що концентрує здатність відчувати і мислити. Суспільство відрізняє просторова мобільність елементів структури. Вчений зазначав, що в біологічному організмі частини служать для цілого, тоді як в суспільстві ціле існує заради частин (Спенсер 1866; Коломийцев 2004).

В сучасній соціології поняття **суспільного організму** означає, що всі елементи суспільства або суспільного організму мають функцію, яка підтримує стабільність і внутрішні зв'язки організму. Вивчення СО тісно пов'язане з актуальними ідеями **системного підходу, який означає** вивчення будь-якого рівня організації саме як систем, виходячи із сутнісних рис системних утворень. Сучасна епоха взаємної зустрічної екологізації суспільного життя та суспільних наук та гуманітаризації природничих наук і технічних галузей створює сприятливі теоретичні та практичні умови для розвитку низки «прикордонних» суміжних наукових напрямків та дисциплін, які розглядають суспільні та природні процеси і явища комплексно і в системній єдності. Соціальна екологія синтезує знання про компоненти і взаємозв'язки в суперсистемі суспільство — людина — техніка — природне середовище. Вона розглядає доквілля як універсальний наслідок історичних форм природокористування та предметний результат взаємодії людини і природи. Соціоекологія користується поняттям **соціоекосистеми**, як територіальної соціоприродної саморегульованої системи, яка включає соціально-економічні та природні підсистеми (Бачинский 1991). Нам видається, що поняття **соціоекосистеми давнини**, а також **історичного соціобіоорганізму** достатньо близькі за змістом до ІСО, і теж можуть використовуватися при виконанні відповідних ланок досліджень та узагальнень. Певне методичне і практичне значення в дослідженні конкретних ІСО мають поняття та дослідницький інструментарій, які пов'язані із виділенням та дослідженням геобіоценозів та геобіотичних (екологічних) систем¹.

Крім суто науково-дослідницького застосування, міждисциплінарні підходи та пробле-

матика, про яку ми ведемо мову, пов'язані, крім всього іншого, з практичними завданнями охорони та заповідання природної та історико-культурної спадщини регіонів і територій. Мова йде про неподільну територіально і по суті історико-археологічну палеоприродну спадщину окремих історичних утворень — ІСО, таких як історичні волості, округи давніх міст, поселень і курганів, зони історичних, археологічних, культурних ландшафтів тощо. По аналогії з всесвітньою стратегією охорони біорізноманіття можемо констатувати необхідність розробки програми збереження історико-культурного різноманіття та традиційної ідентичності, принаймні, — національної. Тим більше, що як показують спеціальні прикладні дослідження, в умовах України фактично всі ландшафти впродовж тисячоліть є багаторазово антропогенно перетвореними, тобто культурними і історичним одночасно. У величезній кількості випадків археологічні пам'ятки і навколишні історико-археологічні ландшафти територіально співпадають з місцезнаходженням різноманітних пам'яток природи різного значення, реліктовими урочищами та інше. Такий територіальний імператив дозволяє потенційно впровадити комплексну систему охорони і заповідання історико-культурних, археологічних та природних пам'яток і об'єктів (Томашевський 1998б; 2004а). Є вже і певний початковий практичний досвід в реалізації таких підходів, ідейно близьких до положень відомої конвенції ЮНЕСКО 1972 р. про неподільне всесвітнє природне та культурне надбання (Томашевський 1998а; 2002а; 2004а).

Повертаючись до проблем дослідження конкретних ІСО минулого, таких як волості і Землі, ще раз підкреслимо, що вони можливі сьогодні тільки на основі спеціального поглибленого вивчення і реконструкції системи заселення на базі детально зібраної та спеціально проаналізованої археологічної карти. Спираючись на такий багатоланковий аналіз можливо визначити чисельність, склад та динаміку розміщення населення такого ІСО, оцінити господарський потенціал та економічну специфіку, геополітичну позицію та окреслити його історичну долю. Археологічно-географічну проекцію та хронологічну структуру кожного з цих історичних утворень стає можливим порівняти і синхронізувати з наявними історичними свідченнями про ці ІСО, даними про генеалогію, династичне походження, політичні, військово-дипломатичні зв'язки, династичні уподобання, історичні долі їх безпосередніх володарів та верховних сюзеренів, сусідів, ворогів та союзників.

Таке наскрізне дослідження окремого ІСО проводиться послідовно через усі історичні і суспільно-економічні етапи розвитку відповідного літописного утворення, від глибини першопочатків розселення послідовно через усі основні

1. Існує багато підходів до визначення цих понять. Зведене формулювання можливо представити наступними чином. Геобіоценоз є закономірним просторово обмеженим комплексом або системою форм, історично, екологічно і фізіологічно зв'язаних в одне ціле спільністю умов існування і створює стійку, динамічну систему. Елементи такої системи характеризуються певними відносинами і взаємодією (обмін речовиною і енергією), як між собою, так і з абіотичними (приземний шар, атмосфера, ґрунти, сонячна енергія тощо) факторами оточуючого середовища.

стадії розвитку племінного періоду і до входження його до складу давньоруської держави з подальшими трансформаціями, утворенням і розвитком волостей і складного адміністративно-територіального поділу території. Проблема вірогідної реконструкції **адміністративно-територіального поділу** та складу території Південної Русі та її окремих земель давньоруської та литовсько-руської доби, набуває, таким чином, обрисів реальної перспективи. Наскрізнний хронологічний та конкретно просторовий підхід, висока детальність польових археологічних пошуків та комплексний історико-археологічний характер дослідження дозволяють простежувати долю населення окремого ІСО і після монголо-татарської навали в литовський час, литовсько-польську добу аж до сьогодення (Томашевський 2008г).

Зазначимо, що на нашу думку, ці підходи означають максимальне додержання і впровадження в практиці досліджень принципу **історизму**, як з точки зору просторово часової кількісно-якісної динаміки генезису і наступного розвитку явищ і процесів (Толочко 1987), так і в аспекті дослідження принципово більш значимих і широких закономірностей самого історичного процесу.

На наш погляд, **проектний підхід** є найбільш ефективним способом реалізації таких складних завдань по комплексному міждисциплінарному історико-археологічному просторово-екологічному дослідженні ІСО середньовіччя. На відміну від звичайних регулярних або періодичних розкопок якоїсь однієї пам'ятки чи комплексу пам'яток якогось регіону проект утворюється для реалізації осмисленого, цілеспрямованого, спланованого, розгалуженого комплексного дослідження певного ІСО давнини.

Ознаки та критерії, що вирізняють **проектний підхід** серед інших форм реалізації наукових досліджень.

Предмет і об'єкт дослідження — відповідний давньоруський ІСО різного територіального масштабу та його основні історико-археологічні, еколого-господарські, палеодемографічні, історико-культурні особливості і специфічні, часто — унікальні ознаки, а також спільні загальнопоширені риси, притаманні утворенням та явищам такого типу.

В нашій практиці **просторово-територіальний принцип** формування проекту є визначальним, хоча можуть реалізовуватися й проекти іншого типу, присвячені спеціальним тематичним завданням, наприклад, дослідженню певних виробничих процесів, окремим категоріям артефактів тощо.

Цілі, завдання і відповідні їм дослідницькі програми попередньо продумуються і обговорюються майбутніми виконавцями, формулюються та друкуються.

В розумінні проекту, як окремого типу і способу дослідження, ключовим за змістом понят-

тя є **діяльність**, в даному разі — наукова. Планування та реалізація проекту, як циклу діяльності, вимагає усвідомлення та розрахунку **сил**, які необхідно прикласти та відповідних **затрат** часу, енергії, організаційно-фінансових ресурсів, інтелектуального фахового потенціалу тощо.

Проект — це **свідома концентрація та поєднання сил певного числа дослідників** для вирішення поставлених комплексних завдань. Проект, як спосіб і форма наукової діяльності, передбачає паралельну сумісну працю колег — учасників на всіх етапах наукових робіт (польові, лабораторні, презентація результатів тощо). Спираючись на сукупний обсяг **накопиченої** інформації учасники постійно здійснюють **напрацювання та приріст** нового знання та інформаційного потенціалу, його систематизацію та визначають шляхи подальшого застосування. Напрацьовуються не тільки нове знання, але й досвід, методики, практичні навички. Співпраця в межах творчого наукового колективу відкриває можливість розвитку вертикальних і **горизонтальних наукових зв'язків між науковцями** всіх вікових і науково-освітніх категорій; забезпечує плідний обмін інформацією, дослідницькими підходами, навичками, прийомами та методиками, що дуже важливо саме для історико-археологічних та просторово-екологічних досліджень. Теж саме ще в більшій мірі стосується можливостей міждисциплінарної співпраці.

Довгостроковий характер таких комплексних проектів, крім вирішення конкретних наукових завдань, дозволяє паралельно, в плідній науковій атмосфері реального наукового пошуку плекати та готувати **молоді кадри дослідників. В процесі спільних наукових досліджень і спілкуванні з іншими вченими** формуються принципові засади та власний науковий почерк, визначаються та формулюються тематичні та методичні спрямування **нових наукових шкіл і новітніх напрямків** міждисциплінарних комплексних досліджень. Здобута інформація про конкретні пам'ятки і способи їх відкриття, обстеження, фіксації та опрацювання, перевірка робочих наукових гіпотез та припущень мають в межах проекту значно більше шансів і можливостей бути представленими, апробованими та зафіксованими у науковому середовищі, ніж в межах одноосібних окремих розробок та публікацій. Нарощування, накопичування інформації та результатів досліджень йде в межах проекту у форматі **живої естафети досвіду, знань, навичок, реального спілкування**, взаємодії та взаємозбагачення думок. Спілкуючись в межах виконання програм проекту **молоді науковці успішно просуваються в окремих напрямках** проекту і вирішують складні об'ємні наукові завдання та проблеми дисертабельного

рівня¹. Таким чином, гармонійно і ефективно вирішуються як проблеми особистого наукового і посадового зростання конкретних науковців, так і колективні завдання всього наукового проекту через успішну реалізацію запланованих взаємопов'язаних дослідницьких програм, які постійно розвиваються і розгалужуються.

Для проектів притаманний спеціальний науково — процесуальний аспект, який передбачає розробку, планування та реалізацію послідовностей науково-дослідницьких процедур та циклів різновидів наукової діяльності. Так, історико-археологічні просторово-екологічні проекти передбачають проведення польових археологічних досліджень, в ході яких з датованих археологічно об'єктів і комплексів відбираються серії відповідних природничих проб, зразків та екофактів. Потім розпочинається їх (іноді тривале) спеціальне лабораторне опрацювання за участю фахівців відповідних галузей природознавства, які на підставі аналізів дають наукові визначення, з якими знайомлять учасників проекту. Результати вводяться до спеціально розроблених інформаційних реєстрів, за допомогою яких здійснюється їх сортування, порівняння з уже отримуваними аналогічними даними в проекті та поза ним, осмислення і науковий синтез. Паралельно продовжуються цілеспрямовані польові дослідження, зона проведення та конкретні об'єкти яких, спеціально корегуються в залежності від результатів вже проаналізованих раніше відібраних проб та зразків. Утворюються нові та розширюються існуючі колекції артефактів та екофактів, які знову потребують свого опрацювання. Такі цикли практично безперервні в межах таких тривалих комплексних наукових проектів, як наприклад Овруцький (Томашевський 2008в; Пашкевич, Томашевський 2008).

Польова діяльність є практичною серцевиною таких проектів. В ході реалізації всіх етапів проекту ця над-програма визначає постійне генерування, уточнення, деталізацію та вдосконалення багатопланової діахронної археологічної карти, як універсальної основи для реконструкції відповідних територіальних систем заселення в конкретних природних умовах будь якого просторового рівня, в тому числі — оперативної і безпосередньої в ході триваючих польових робіт. Цьому сприяє вже напрацьований попередньо потужний, інформаційно-поєднаний географічно-археологічний каркас і відповідні розроблені бази даних (БД).

Такий підхід дозволяє здійснювати сфокусовану, прораховану заздалегідь, прогнозова-

ну різними засобами спеціалізовану локалізацію кожного етапу розвідкових пошукових робіт та розкопок. З цим прогностичним аспектом пов'язана також необхідність і методична можливість реалізовувати багатоваріантну польову та на моделях перевірку — верифікацію результатів польових та аналітичних досліджень

Очевидно та закономірно, що **інформаційний підхід** є абсолютно необхідною та неодмінною складовою тривалих історико-археологічних просторово-екологічних проектів. Обсяг та зміст вже зібраної, постійно отримуваної та накопичуваної різноманітної наукової інформації в усіх можливих її різновидах та форматах такого проекту як Овруцький є вражаюче об'ємним. Сучасні науковий пошук, збір, збереження, сортування, обробка, аналіз інформації та її оприлюднення можуть виконуватися нині лише на засадах інформаційного підходу. Відповідні науковим програмам та конкретним етапам вирішення наукових завдань, спеціально побудовані та заповнені необхідною інформацією бази даних охоплюють, супроводжують та допомагають здійснювати всі стадії наукового процесу. Серцевиною і основним системоутворюючим об'єктом баз даних в Овруцькому проекті є археологічні пам'ятки і реконструйовані на їх основі (за допомогою процедур аналізу систем заселення) давні населені пункти (НП). Всі бази даних взаємно ув'язані і утворюють систему — інформаційний каркас проекту, який забезпечує взаємозв'язки та обмін даними між науковими програмами. Тематичні програми проекту, його дослідницькі особливості, а також технічні та кадрові умови визначають ступінь інформатизації кожного конкретного проекту (Томашевський 2002б; 2005б).

Досвід реалізації подібних проектів свідчить про важливе значення глибокого і детального вивчення історії, історичних обставин археологічних та природничих досліджень відповідної території, історії дослідників, історії та долі їх документації і виявлених матеріалів. З часом з'являється необхідність формулювати історію наукових досліджень власне свого наукового проекту, осмислювати здійснені дослідження, зібрані дані і матеріали. Без цього не можливе подальше спрямування і планування наступних досліджень, визначення нових завдань і вибір відповідних методик та джерел.

Для розгорнутих діючих комплексних тривалих проектів необхідна своя публікаційна програма і продумані інші сучасні засоби оприлюднення результатів і перспектив розвитку конкретного наукового проекту (Томашевський 1998а). Так, за роки реалізації Овруцького проекту на момент написання цих рядків вийшло з друку вже більше 30 публікацій, авторами яких є 13 науковців.

Практика та досвід реалізації тривалих об'ємних комплексних дослідницьких проектів

1. За роки реалізації Овруцького проекту в межах тематики його історико-археологічних та природничих програм успішно захищено декілька магістерських дисертацій, ще декілька перспективних робіт успішно розробляються зараз. Готуються до захисту докторська та кандидатська дисертації.

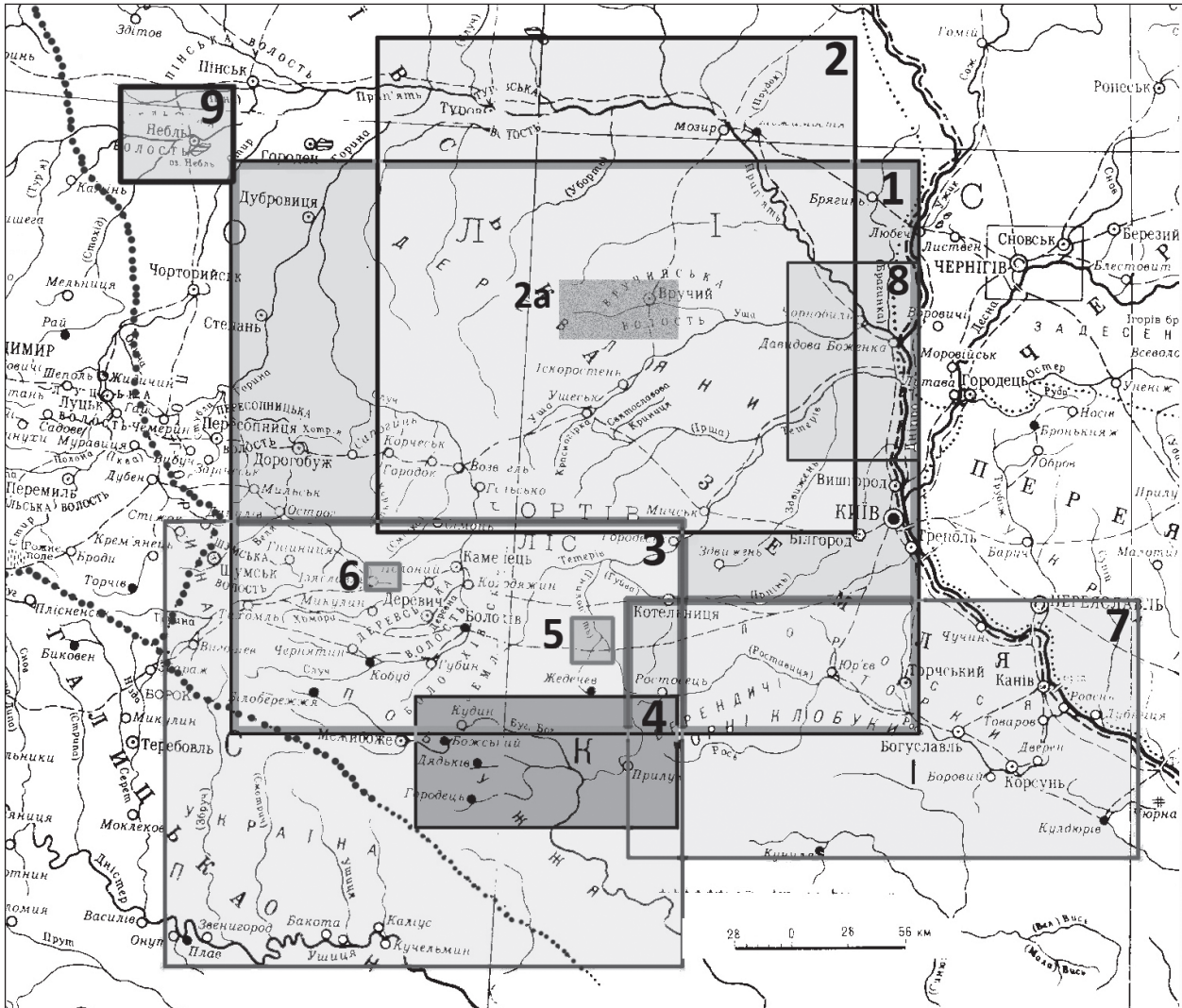

Рис. 1. Картохема просторового розташування комплексних історико-археологічних просторово-палеоекологічних дослідницьких проектів на території південно-руських земель (картооснова: фрагмент карти «Східна Європа до кінця XIII ст. за Літописом руським», створеної Л.І. Махновцем): 1 — Східноволинський проект по дослідженню історії системи заселення території древлянського союзу племен з V по XIII ст. н. е.; 2 — Овруцький проект; 2а — Територіальне ядро літописної Овруцької волості на Овруцькому князівстві; 3 — Болохівський проект; 4 — Східно-подільський («улицький») проект; 5 — Райковецький проект; 6 — Проект дослідження комплексу пам'яток та мікрорегіону біля с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької області; 7 — Пороський проект; 8 — Чорнобильський проект; 9 — Нобельський проект

останніх років: Овруцького проекту комплексно вивчення Овруцької Волості на однойменному князівстві (А.П. Томашевський, С.В. Павленко), роботи В.О. Петрашенка в регіоні Трахтемирів — Бучак — Григорівка — Канев, багатолітні стаціонарні роботи І.А. Готуна на території Ходосівського археологічного комплексу¹ та деякі інші показують нагальну необхідність, можна сказати — невідворотність поєднання науково-дослідницької та заповідно-охоронної діяльності. Природно, що фахівці, що працюють у відповідних проектах та експедиціях, тривалий час глибоко і дуже детально вивчають пам'ятки природи або археології певної території у їх не-

розривному зв'язку і знають сучасний реальний стан їх збереження, більш ніж хто-небудь вболівають за охорону і заповідання цих об'єктів для науки, нащадків, світової цивілізації. В межах програм Овруцького проекту, не дивлячись на численні значні об'єктивні та суб'єктивні труднощі, послідовно здійснюється система спеціальних охоронно — заповідних заходів у кількох основних напрямках. Для просторово-екологічних проектів дослідження таких ІСО як середньовічна Овруцька волость одним з самих важливих таких завдань і, власне, — їх ознакою є наукове визначення, вивчення, реконструкція та збереження не тільки окремих пам'яток археології чи природи, але й охоронюваних територій різно-датованих історико-археологічних та культурних ландшафтів.

1. Дивись роботи І.А. Готуна та В.О. Петрашенка в цій збірці.

Історія Овруцького проекту та віхи його розвитку, проаналізовані в різних аспектах, дозволяють визначити провідні чинники та умови, що визначають поступовий просторовий, кількісно-якісний розвиток даного наукового проекту. Серед них назвемо: появу нових знань, висновків, робочих гіпотез та їх застосування; появу нових наукових кадрів молодих дослідників; появу нових та поглиблення вже налагоджених наукових контактів, розширення галузей міждисциплінарної співпраці; отримання відповідних мінімально необхідних фінансово-організаційних можливостей; впровадження та застосування нових технічних, програмно-апаратних, інформаційних засобів та можливостей.

Наукове мислення та планування в межах обох логічно, методологічно та методично взаємопов'язаних підходів — дослідження ІСО середньовіччя спеціальними комплексними просторово-екологічними **проектами** передбачає розробку спеціальної територіально-тематичної стратегії та часової послідовності започаткування та розвитку конкретних дослідницьких проектів. Суть цієї стратегії полягає у поступовому суцільному зімкнутому покритті території великих ІСО дослідницькими проектами і зонами відносно високоякісної історико-археологічної та географічної дослідженості (рис. 1). На цій спеціально організованій джерельній базі та єдиній уніфікованій методичній основі стане можливою, в перспективі, комплексна просторова, еколого-господарська та історико-географічна реконструкція південноруських земель — князівств, наприклад — Київської землі.

На сьогоднішній день можемо констатувати фактичне складання певної географічної та тематичної системи комплексних історико-археологічних просторово-екологічних проектів дослідження південноруських земель. Початок був покладений реалізацією комплексного просторово-палеоекологічного дослідження Східної Волині, результати якого сприяли остаточному усвідомленню необхідності спеціального, деталізованого і розгорнутого вивчення двох історичних соціальних організмів — **Овруцької волості та Болохівської Землі**. Ці літописні утворення територіально і генетично пов'язані з попереднім розвитком Східної Волині, колишнього древлянського племінного союзу і входили до складу Київської землі (рис. 1). Відповідно в 90-х роках ХХ ст. були розроблені Овруцький та Болохівський проекти.

Овруцький проект і його перші польові дослідження, розпочалися в 1996 році спеціально створеною Овруцькою експедицією ІА НАНУ¹.

1. Дивись про діяльність Овруцької експедиції в розділі, присвяченому експедиційній діяльності співробітників відділу.

Мета, завдання, наукові програми, дослідницька стратегія були сформульовані ще до початку реалізації проекту, але технічно вийшли з друку дещо пізніше (Томашевський 1998а). За 15 років історії досліджень в межах програм «Проекту комплексного вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини Овруцького кряжу та однойменної волості» його учасниками опубліковано кілька десятків наукових публікацій, що висвітлюють результати польових робіт, дослідження окремих пам'яток, виробничих галузей місцевої промисловості, аналізу реалізованих палеоекологічних досліджень, проблемам охорони унікальної історико-культурної та природної спадщини регіону тощо. В тому числі, декілька публікацій спеціально присвячені розгляду якісних особливостей даного проекту (власне об'єкта та предмета досліджень), структури, науковим програмам, інформаційним та методичним підходам, які застосовуються, міждисциплінарній співпраці, практиці планування та проведення окремих дослідницьких процедур та іншим (Томашевський 2002б; 2005б). Така об'ємна і всебічна публікаційна представленість Овруцького проекту звільняє нас від необхідності ґрунтовно висвітлювати його методологічну основу, результати виконання основних дослідницьких програм. Тут є сенс спеціально зупинитися лише на кількох важливих наукових та методичних аспектах розвитку Овруцького проекту та його якісних особливостях.

Сьогодні після п'ятнадцятирічних досліджень Овруцької волості можемо стверджувати, що сукупно накопиченими багатолітніми цілеспрямованими зусиллями учасників проекту, досягнуто безпрецедентно високого рівня польової археологічної дослідженості території цього історичного організму середньовіччя. Ясно, що цей висновок слід розуміти за умови **відносного** порівняння отриманих нами результатів зі станом дослідженості середньовічних пам'яток інших південноруських земель. Близькі за територіальним масштабом та обсягом виявлення давньоруських пам'яток дослідження були проведені на теренах Чернігівського Полісся у межиріччі Дніпра та нижньої течії Десни О.В. Шекуном, О.М. Веремейчик та іншими дослідниками (Див. статтю О.М. Веремейчик в даному виданні). Подібні детальні достатньо довготермінові польові дослідження, започатковані в свій час В.В. Седовим (Седов 1960), проводяться зараз на території Російської Федерації (Макаров 2008; Чернецов 2008а; 2008б; Чернов 2008).

Принагідно зазначимо, що наші **російські** колеги перебувають в значно кращому (принципово іншому за якістю) джерелознавчому положенні. В їх розпорядженні є плани генерального межування російських губерній та комплекси писемних актів (дарчих грамот,

описів володінь, судових документів тощо), які хоч і не повністю, але покривають значні за площею і важливі за своїм історико-політичним значенням території північної та центральної Русі. Саме на базі цих комплексів джерел там розгорнулися в останні часи комплексні історико-археологічні та історико-географічні дослідження відповідних земель і волостей. Іншою важливою відмінністю умов розвитку просторових та історико-географічних досліджень, базованих на синхронізації та локалізації даних археологічних та історичних джерел, є та обставина, що в центральних і північних регіонах Русі процеси масової і демографічно потужної колонізації розгортаються в XIII ст., імовірно після приходу монголо-татар. Характер внутрішньої і зовнішньої колонізації визначають вже інші, ніж в Південній Русі, соціально-економічні фактори, зокрема нові адміністративно-територіальні одиниці з їх залюдненням утворюються як домини та землі місцевих князів і бояр. (Чернов 2008, с. 21).

Питання визначення та наукової оцінки ступеню археологічної та природничої дослідженості не буде органічним, своєчасним і актуально необхідним, поки проект і наукова діяльність в межах його спеціальних програм, не досягне певних результатів і кількісно-якісних значень. Мова йде про польові дослідження, картографування їх результатів, використання спеціальних пошукових технологій і засобів, постійно поновлювані та деталізовані варіанти просторової, функціонально структурованої реконструкції різночасової системи заселення відповідної території окремого ІСО та його територіальних складових.

На даному етапі в межах Овруцького району за роки реалізації програм Овруцького проекту обстежено та документовано близько 300 археологічних пам'яток. Слід спеціально наголосити, що сукупно це в декілька разів перевищує кількість пам'яток, відомих в межах району до початку наших спеціальних досліджень. Підрахунки, проведені за спеціальними процедурами засвідчують, що кількість розвіданих та документованих давньоруських пам'яток і реконструйованих на їх основі давньоруських населених пунктів збільшилася фактично на порядок¹. В щільній системі заселення Овруцького кряжу виявлено та досліджено низку взаємопов'язаних густозаселених виробничих регіонів, територіально сконцентрованих на оптимальних комунікаційних шляхах від видобувничих мінерально-сировинних кар'єрів до місць первинної обробки сировини і гнізд спеціалізованих потужних ремісничих поселень. Вперше проведенні археологічні дослід-

ження таких виявлених нами спеціалізованих поселень, окремих майстерень і давньоруських кар'єрів відкрили картину існування на просторах Овруцької волості розгалуженої високоспеціалізованої технологічно досконалої і потужної овруцької пірофілітової індустрії, територіально і функціонально поєднаної з надзвичайно потужно розвиненою тут чорною металургією. Паралельно з цими унікальними об'єктами детально вивчалися своєрідні палеоекологічні умови давнього природокористування і сільськогосподарські особливості місцевої культури безпосереднього життєзабезпечення.

Ще остаточно неясні всі кінцеві можливості та перспективи подальших досліджень, які відкриває досягнутий і постійно вдосконалюваний рівень наукової дослідженості в межах Овруцького проекту, оскільки вони практично унікальні і вражаючі. Високий рівень польової та аналітичної дослідженості території ІСО відкриває якісно нову потенційну можливість та практичну здатність перейти до вивчення багатьох історичних, суспільних, економічних, культурних процесів на принципово іншому, за глибиною та шириною, рівні. В **Овруцькому проекті** тепер, на основі результатів 15 річних досліджень ми отримали потенційну можливість і, власне, перейшли до суцільного **мікрорегіонального** за рівнем деталізації дослідження значних територіально регіонів. Вперше, завдяки високому ступеню комплексної археологічної і природної дослідженості, всі ключові спеціальні процедури мікрорегіональних досліджень застосовуються для вивчення системи заселення в цілому. Система регіональних просторових моделей заселення зімкнулася і дозволила побудувати унікальну в свої деталізації та конкретності загальну модель заселення волості з виробничими осередками, поселенськими агломераціями, адміністративними центрами різних рангів та розгалуженими шляхами сполучення.

Мікрорегіональні підходи, застосовані в археологічних розвідках Овруцького проекту, були поєднані в польовій практиці з організацією комплексних мікроісторичних, мікропонімічних та мікрогідронімічних досліджень певних регіонів і історичних населених пунктів. Вже перші отримані в результаті цього результати відкрили принципово нові можливості у вивченні дуже давньої та складної історії заселення і освоєння Овруцької волості. Поряд з формуванням виразних археологічних комплексів матеріальної культури давньоруського та середньовічного часу для кожного з населених пунктів утворилася деталізована різночасова археологічна і зведена мікроісторична карта. Поєднання цих даних на деталізованій фізико-географічній основі і залученням спеціально зібраних та проаналізованих історичних відомостей дозволило визначати динаміку розвитку історичної топографії та забудови від-

1. Зауважимо, що процес ущільнення й деталізації археологічної карти та відповідної реконструкції системи заселення давнини має, за визначенням, свій початок, але не має і не повинен мати кінця. Є лише певні етапи і підсумки цього процесу.

повідних поселень, починаючи з X ст. і аж до сьогодення. Таким чином вперше були здобуті вагомі археологічні, етнологічні та історичні підстави аргументовано підтвердити висунуте колись професором В.Б. Антоновичем припущення про руське, точніше — давньоруське походження такого унікального і локального історичного феномену як овруцька околична шляхта (Томашевський 2008г). Взагалі, Овруцький проект, на даному етапі його розвитку і з огляду на накопичену нами сукупну між-дисциплінарну інформацію, дозволяє якісно по новому конкретно досліджувати і оцінювати багатогранні зв'язки між давньоруським та наступним періодами розвитку місцевого населення, його системами заселення, господарським природокористуванням, культурними традиціями та їх трансформаціями.

Болохівський проект. Інформаційну основу та первинну археологічну карту для реалізації цього проекту було складено ще під час комплексного просторовоекологічного дослідження Східної Волині та Східного Поділля (Томашевський 1989б; 1992; 2003а). Тоді ж стало зрозумілим, що Болохівська Земля, точніше, — її система заселення, охоплювала три річкових басейни: межириччя західної частини верхньої течії **Південного Бугу**, Бужка та Ікви (літописне Побожжя); верхньої та середньої течії **Случі** з її допливами та верхньої і середньої течії **Тетерева**. Дослідницька прямокутна просторова рамка, в яку вміщується картографовані по басейнах пам'ятки Болохова охоплює 42 000 км². Площа щільного заселення на середину XIII ст. складала 30 000 км². Вся територія, яка в політичному сенсі входила в середині XIII ст. до про-татарської коаліції Болохова і галицьких бояр, що протистояла Данилу Галицькому, могла сягати 40—45 000 км².

Обриси реконструйованої карти заселення достатньо компактні і відокремлені від інших сусідніх синхронних ІСО фактично незаселеними територіями. Виключення складають комунікаційні ланки, утворені давньоруськими населеними пунктами на заході в міжріччі Верхньої Горині та Случі, а також на вододілі між Гуйвою — Тетеревом та витоками Роставиці, Унави та Ірпеня на сході. Археологічні карти окреслюють, таким чином, основні широтні зв'язки Болохова з галицько-волинськими землями та Київщиною. На сьогодні сукупна база картографованих даних по давньоруських пам'ятках Болохівської землі складає більше 400 позицій, з них на Побужжі — більше 80, на Случі — біля 240 і на Тетереві — більше 80 пам'яток. Хронологічний аналіз показує, що початок формування цієї системи заселення відноситься до XI ст., відносно нечисленні матеріали якого знайдені вздовж ландшафтного кордону між лісом і лісостепом на деяких пам'ятках в басейнах Середнього Тетерева та верхньої Случі. Абсолютна ж більшість упевне-

но датуються розвідковими матеріалами в широкіх межах XII—XIII ст. Аналіз матеріалів з розкопок археологічних пам'яток болохівської території дає більш вірогідну вузьку дату в діапазоні з рубежу XII — XIII до середини XIII ст. Спеціально проведений історико-археологічний просторово-палеоекологічний аналіз показує, що болохівська система заселення не була пов'язана з попереднім плеємним (древлянським, уличським) історичним етапом розвитку південноруських земель. Більша частина Болохівських земель була заселена практично вперше і дуже стрімко, наскільки можливо судити з археологічних матеріалів. Фактично, ми спостерігаємо в даному випадку виразну картину т. зв. демографічного вибуху кінця XII — першої половини XIII ст.

Реконструйована на підставі археологічної карти система заселення Болохівщини засвідчує, що рівень просторового і якісного розвитку самої системи місцевого заселення був самим максимально високим для давньоруських земель до-татарської доби. Тут спостерігається найвищі прояви розвитку щільних і розгалужених внутрішньо — басейнових та між-басейнових комунікацій. Очевидна просторова ієрархія давніх населених пунктів, провідна роль найбільш потужних демографічно і переважно — літописних міст, як центрів тяжіння відповідних округ і прото-агломераційних ядер. Саме на Болохівщині відомі найбільші за площею комплекси давньоруських археологічних пам'яток, сукупна площа культурного шару яких перевищували сотні гектарів: Райки, Возвягль, Городище Шепетівського р-ну та інші. Найбільш цікавим є факт утворення подекуди на Случі, Хоморі, Тетереві дуже щільних суто сільських агломераційних зон фактично безперервного, суцільного територіально, заселення.

Для Болохівської землі притаманна відносно велика кількість фортифікованих поселень — городищ (90 на даний момент). Фактично, кожний четвертий населений пункт був городищем, навколо якого розміщувалися посади, численні селища і могильники. На території Болохівської Землі у першій половині XIII ст. існували кріпосні споруди, що мають найбільш складнішу систему земляних зміцнень. Потрійна, а іноді, — четверна лінія валів і ровів, ускладнена своєрідними розгалуженнями цих валів, захищає з напільної сторони болохівські городища. Найбільш складні варіанти фортець мають кілька захищених майданчиків (Губин) (Кучера 1979, с. 68—69).

Геополітичне значення Болохівської землі для Південної Русі та Орди середини XIII ст. визначається її просторово — географічним положенням. Фактична просторова рівновіддаленість Болохівщини від Києва, Галича і Волині сприяла утворенню і політичному зміцненню цієї Землі. Вийшовши в зону Лісостепу

на вододіл Случі — Південного Бугу, у верхів'я Тетерева і простори Авратинської височини болохівці опинилися без прикриття великих лісів на масивах різновидів степових чорноземів в зоні ландшафтно строкатого і через-смужного екотону. З одного боку, це стимулювало значний якісний ривок у розвитку традиції аграрного освоєння степів, а з іншого робило болохівське населення відкритим для кочівницьких нападів. Освоївши смугу Лісостепу і конкретно перекривши степові коридори, вони зайняли стратегічне положення на розвилці кочівницького шляху з півдня та південного сходу степової зони до Великого Київського Князівства на сході і Галича та Волині на заході. Рівновіддаленість Болохова від центрів сусідніх князівств сприяла появі, зростанню і накопиченню людських та матеріальних сил цієї землі. Це ж саме стратегічне положення визначило історично сумну долю Болохівської землі в час перших татарських походів. Адже супротив татарам в степу був неможливим, а давня конфронтація з Данилом, здавалося, мала своїм вирішенням союз із татарами проти Русі. Монголо-татари отримували в болохівцях не тільки потужну продуктову базу «...ставили бо их Татарове . да имь шрють пшеницю и проса» (Ипатьевская 2001, стб. 792), але й важливий стратегічний плацдарм в лісостеповій серцевині правобережних південно-руських земель і геополітичний контроль над Галицько-Волинським і Київським князівствами.

Данило Галицький провів дві військові каральні кампанії 1241 та 1257—1258 рр. проти болохівських князів, які виступили проти нього у змові з татарами, галицькими боярами та іноземними сусідами. Перша кампанія була направлена проти центрів і основних осередків заселення болохівців в басейнах південного Бугу та Случі. Були спалені міста Божский, Городец, Губин, Деревич, Дядьков, Кобуд, Кудин, розкопані греблі (вали) цих міст. Друга військова кампанія була спрямована проти територій на зовнішній окрузі і периферії болохівських територій на Случі, Побужжі і по Тетереву. В цей час згадуються взяті Данилом, Васильком, Шварном і Левом: Белобережье, Болохов, Возвягль, Городеськ, Городок, Же(і)д(і)ечев, Межибожье, Полонний, Семоць, Чернятин. Такі міста як Бакота не входили до складу Болохівської землі, але були їх політичними союзниками.

Поєднання археологічно реконструйованої карти системи заселення Болохівської Землі з відтвореною на підставі літописних джерел історико-географічною картиною дозволило виявити ще одну цікаву і унікальну особливість цієї землі. Ще в момент складання давньоруської системи заселення на просторах підкореної колишньої древлянської племінної території між Овруцької волостю на півночі та Болохівською Землею на півдні формується фактично

незаселене широтне видовжене лісове пасмо, шириною від кількох до десяти — двадцяти кілометрів. Саме вздовж цієї лісової лінії, що читається на картах і сьогодні, йшла одна з державних давньоруських доріг з Києва на захід. Навколо цієї дороги уздовж екотону і лісового пасма ми припускаємо можливість існування державного київського територіального анклаву поза політичними межами Болохова. Саме цим шляхом йдуть з Києва на захід війська Батия, руйнуючи і грабуючи Колодяжин, Каменець, Ізяслав і не чіпаючи болохівців, що вступили з ними в угоду. Возвягль і навколишнє населення Новоград-Волинського лесового острова, що в останній момент, скоріше за все, політично стали на сторону болохівців, таким чином, відділялися від основного масиву заселення на Случі і Тетереві малозаселеною смугою земель, які належали великокнязівській адміністрації. Поза орбітою політичних доль болохівців залишаються і деякі місцеві території і міста: населення численних сіл і городків на р. Хомора — допливі Случі і «столиця» заселення по Хоморі — Полоний, город Пресвятої Богородиці. Ще раніше літописом фіксуються напади і спустошення болохівців на Хоморі. Не згадуються як болохівські й інші місцеві, судячи з літописного і археологічного контексту, літописні міста: Гольско, Житомиль, Корчеськ, Котельнич(-ца), Куниль, Микулин, Мунарів, Перемиль, Прилук.

Питання походження болохівського населення, його етно-соціального складу і, окремо, — походження та генеалогічних зв'язків його вождів — бояр і князів має тривалу, об'ємну, складну і суперечливу історіографію, яка потребує свого спеціального дослідження. Нажаль, останнім часом, окремі регіональні (переважно на Поділлі) праці, присвячені болохівській проблематиці, все більше набувають ознак спекулятивності та псевдо-науковості. Шляхи реального аргументованого дослідження цих непростих проблем лежать сьогодні в площині розгортання і реалізації новітніх комплексних проєктів на основі проведення узгоджених археологічних, антропологічних, лінгвістичних та історико-географічних досліджень.

Феноменальне положення Болохова на відкритих степових чорноземних масивах зумовлює **особливий дослідницький інтерес** до цього історико-географічного утворення, оскільки це практично єдиний чорноземний регіон Русі з масовим повнофункціональним заселенням давньоруської доби. Саме ці природні особливості Болоховської Землі визначили геополітичне положення цього регіону та його історію. Особливо потрібно підкреслити, що перший досвід потужного системного болохівського заселення і господарського освоєння степових чорноземів в епоху Давньої Русі практично передував майбутньому українському заселенню степової зони більш пізньої доби.

Існують ще певні, специфічні історико-археологічні особливості болохівської проблематики, які визначають особливі дослідницькі завдання та програми Болохівського проекту, його найбільш цікаві і актуальні потенційні наукові перспективи, пов'язані з особливостями датуванням та характером утворення археологічних пам'яток Болохівщини.

Ми вже зазначали, що для більшості давньоруських пам'яток Болохівської землі характерне відносно вузьке датування і відповідно — досить нетривале функціонування. Ця обставина дозволяє цілеспрямовано дослідити весь комплекс матеріальної культури безпосереднього життєзабезпечення населення і спосіб життя відповідного соціуму на дуже вузькому хронологічному зрізі тривалістю в одне-два людських покоління. В свою чергу, такі дослідження відкривають шляхи для проведення важливих, в методичному та практичному аспектах, спостережень над хронологією пізнього давньоруського періоду. Утворюється можливість розробити вузькі шкали одночасного синхронного існування та побутування різних категорій та видів артефактів в окремих закритих археологічних комплексах та пам'ятках в цілому.

Інший дослідницький аспект, тематично близький до попереднього, пов'язаний з обставинами загибелі населених пунктів Болохівської землі, визначеними і датованими як літописними так і археологічними даними. Матеріали розкопаних болохівських археологічних пам'яток дозволяють дослідити і відтворити деталізовані картини уречевлення (археологізації) однократного **погрому і загибелі** конкретного давнього населеного пункту і всіх наступних стадій утворення відповідної археологічної пам'ятки. В свою чергу, відтворення обставин погрому здатне прояснити питання про час, причини, сторони конфлікту, а також про механізми і чинники уречевлення подібних унікальних ситуацій. Раптова загибель без пізнішого розбору знищених решток і пізніших культурних нашарувань дозволяє в деталях прослідкувати особливості господарської та побутової організації життя, важливі конструктивні та технологічні нюанси функціонування населеного пункту середини XIII ст., спосіб життєдіяльності його мешканців, насиченість житлових та господарських комплексів різновидами артефактів. Є можливість отримати структуровану функціонально та типологічно хронологічну модель матеріальної культури окремого давньоруського осередку XIII ст.

Для розгортання подальших комплексних досліджень в цьому напрямку була сформульована спеціальна програма вивчення **Типології, ідентифікації та археологічного відображення погромів XIII ст.** (Томашевський, Козак, Павленко та ін. 2007, с. 119). В цій програмі визначаються спеціальні завдання, пов'язані з дослідженням загибелі закритого комплексу

та його інформаційного потенціалу. Основні з них такі. Вивчення планіграфічної та стратиграфічної структури завалу; просторового розповсюдження залишків; насиченості, потужності та складу культурного шару. Іншим завданням є визначення типів хронологічних індикаторів катастрофи у зв'язку з фенологічним спостереження. Спеціально слід детально вивчати майново-речові деталі погрому: наявність та склад прикрас, особистих коштовних речей при загиблх; наявність слідів пограбування і мародерства; клади, їх планіграфію, склад та умови знаходження. Необхідне також проведення детального вивчення типологічних і хронологічних особливостей знайдених на знищених штурмом населених пунктах різновидів зброї та військового спорядження, предметів імпорту в поєднанні з детальним дослідженням вузько датованого керамічного комплексу. Окрему тематичну підпрограму складає комплексний аналіз наявних графічних та фондових матеріалах для виділення **анатомічних** деталей та індикаторів катастрофи. Крім традиційних стандартних антропологічних, палеодемографічних та краніологічних визначень спеціально слід досліджувати типи травм; стан та збереженість кістяків; терміни зберігання їх цілісності і анатомічні пози загиблх. Поряд з цим, має бути визначена наявність пізнішого перезахоронення тіл, та час і обставини його по відношенню до моменту погрому. З цим пов'язане визначення дії конкретних зовнішніх біологічних факторів збереження решток та тривалості і особливості процесу археологізації даної пам'ятки. В перспективі реалізація сформульованої наукової програми дозволить провести комплексну диференціацію погромів 1240 та 1241/1257 рр., встановити їх «почерк», специфічні особливості та деталі.

Практична реалізація Болохівського проекту та викладених вище його спеціальних наукових програм означила започаткування ще одного окремого наукового напрямку. Мова йде про новітні дослідження відомих історико-археологічних комплексів, які колись раніше вже піддавались археологічним розкопкам. Мається на увазі повторне звернення і опрацювання збережених в різних місцях матеріалів цих експедицій, вивчення їх історії і всіх обставин робіт, спеціального розшуку відсутніх частин документації тощо. Одночасно такий історико-науковий підхід поєднується з сучасними, новітніми методично комплексними дослідженнями самих цих пам'яток і, особливо, — їх супутніх археологічних комплексів. Необхідність повернення до колись стаціонарно досліджених пам'яток, як основи розгортання новітніх дослідницьких проектів, зумовлена низкою взаємопов'язаних факторів:

- Фінансово-організаційна неможливість на сучасному етапі проведення подібних масштабних розкопок;

- Поява спеціального науково-тематичного зацікавлення до отриманих в ході колишніх розкопок унікальних або важливих наукових матеріалів;
- Наявність особливих специфічних геополітичних, просторових, палеоекологічних, біоархеологічних, хронологічних, етнокультурних особливостей відповідного комплексу пам'яток, які потребують свого спеціального поглибленого вивчення;
- Виникнення актуального сьогодні наукознавчого інтересу до методичного досвіду, способу організації та проведення самого процесу колишніх досліджень, долі дослідників, матеріалів та документації;
- Можливість утворення максимально широкої і глибокої синтетичної міждисциплінарної реконструкції умов помешкання, життєдіяльності та історичної долі населення відповідного НП давнини із залученням всіх можливих для кожного з випадків кола джерел і сучасних методик.

В рамках наукових завдань і територіальної структури Болохівського проекту заплановані і розробляються декілька таких мікрорегіональних (в територіальному сенсі) проектів, орієнтованих на повторне поглиблене новітнє дослідження вже відомих в науці комплексів археологічних пам'яток.

Найбільш розробленим на даний момент є **Райковецький** проект. Необхідність повернення, новітнього дослідження і переосмислення всієї сукупності інформації та багатьох сутнісних аспектів історіографічного висвітлення результатів дослідження в Райках Бердичівського району Житомирської області виникла ще під час збирання та опрацювання даних про слов'яно-руські пам'ятки Східної Волині на початку 90-х років минулого століття (Томашевський 1993б).

Детальне просторове зведення та картографування всієї сукупної інформації про всі давньоруські об'єкти і пам'ятки, знайдені в окрузі Райковецького городища в 30—50-их роках ХХ ст. відкрило картину існування потужного давньоруського населеного пункту, сукупна площа культурного шару якого оцінюється на підставі зведених даних в широких межах від 60 до 100—150 га.

Визначення збережених в фондах ІА НАНУ решток палеоботанічних матеріалів, здійснене д. б. н. Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 10—15) спонукало до перегляду раніше опублікованих даних про видовий склад обвугленого зерна з розкопок городища та створення палеоботанічного спектру Райковецького комплексу.

На городищі в Райках знайдено десятки металевих частин фактично всіх, поширених в той час, типів орних знарядь — вузьколезових і широколопатових наконечників, плужних лемешів, черешкових наральників та чересел. Співіснування на одному поселенні таких фун-

кціонально різних знарядь пояснювали їх послідовним застосуванням для виконання таких різних операцій як оранка, розпушення, загортання ріллі (Довженок 1961, с. 84), або майновим розшаруванням господарств і дрібним розміром земельних ділянок бідноти (Гончаров 1950, с. 65).

Така рідкісна наявність представницьких комплексів орних знарядь та екофактів — індикаторів культурних рослин стимулювала проведення спеціального аналізу палеоландшафтного оточення райковецького комплексу та складу ґрунтового покриву його ресурсної зони. Виявилось, що Райковецький археологічний комплекс розташований в зоні ландшафтного екотону на стику лісових та відкритих степових ландшафтів. Ця обставина зумовила значну строкатість ландшафтного складу, освоенних аграрних угідь його ресурсної зони, різноманітність ґрунтового покриву та контрастні властивості (механічний склад та родючість) місцевих ґрунтів. Така очевидна строкатість різно-властивих угідь співпадає і корелюється з вражаючим різноманіттям синхронно співіснуючого місцевого аграрно-виробничого давньоруського інструментарію та відповідних землеробських технологій. Найбільш імовірним поясненням наявності різнотипних орних знарядь у мешканців Райковецького комплексу є еколого-технологічна доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтово-ландшафтних умовах угідь просторово об'ємної ресурсної зони цього населеного пункту (Томашевський 1999б).

Вже згадані ландшафтні особливості визначили також важливе стратегічне військове та комунікаційне місцезолення цього пункту, його значення в загальній системі заселення та оборони. Разом з потужним палеодемографічним потенціалом Райків, зазначені нами виразні еколого-господарські, просторові та ландшафтні особливості докорінно змінюють попередні уяви про Райки, як типовий феодалний двір (Довженок 1961, с. 17), або невеличке вартове прикордонне містечко — фортецю (Гончаров 1950, с. 19).

До цього слід додати, що вже початкові етапи обробітку матеріалів з Райків, зокрема, — керамічних форм показали, що за профілюванням верхніх частин кухонного посуду, тістом, оздобленням та іншими ознаками, керамічний комплекс може бути датованим в дуже вузьких хронологічних межах початку — середини ХІІІ ст. Парадоксально, що ці 60 профілів стали фактично першими прорисованими та надрукованими зображеннями райковецької кераміки, на противагу кільком дрібним фотографіям цілих форм у виданні В.К. Гончарова.

Долі дослідників і документації розкопок, архівних, фондових матеріалів, колекцій Райків і публікацій пам'ятки складні і драматичні, вони потребують уточнення та деталізації.

Сама організація робіт експедиції, застосовані тут елементи комплексної методики розкопок та фіксації даних, власне історія польового дослідження пам'ятки з одного боку, та спосіб і міра введення їх результатів до наукового обігу з іншого боку, не проаналізовані досі в потрібному обсязі на підставі сучасних наукознавчих методик. Наукова, інтелектуальна, фізична праця, вкладена у розкопки та сукупний обсяг інформації, накопиченої в ході робіт та обробки отриманих в Райках матеріалів, потребує дбайливого збереження та спеціального висвітлення. Порівняння масивів і змісту створених та лише частково опублікованих Т.М. Мовчанівським робіт та виданих В.К. Гончаровим праць засвідчило значні суттєві розбіжності і диспропорції як в обсязі і форматі представлення результатів робіт, так і в їх історичній інтерпретації. За час розробки Болохівського проекту цілеспрямованими зусиллями його учасників вдалося виявити, систематизувати, описати, оцифрувати і вже частково опрацювати збережені фрагменти різноманітних типів документації експедиційних робіт 1929—1935 років, прослідкувати рух і визначити теперішні місця перебування на Україні і в Російській Федерації окремих частин документації, археологічних і антропологічних матеріалів з розкопок і розвідок на території Райковецького археологічного комплексу. Введення до наукового обігу цих матеріалів в даний період зараз готується Л.В. Павленко, С.В. Павленком та В.А. Колесніковою. На порядку денному зараз детальне опрацювання основних категорій матеріальної культури Райків, введення їх до сучасного за вимогами наукового обігу, по суті, ре-публікація всіх наявних матеріалів, проведення нових археологічних розвідок в райковецькому мікрореґіоні, в разі можливості — розгортання розкопок з метою перевірки численних нез'ясованих проблем і питань, відбору додатково необхідних археологічно датованих природничих проб тощо. Цим питанням присвячене спеціальне дисертаційне дослідження Л.В. Павленко, яке розпочалося в 2007 році.

В територіальних та наукових межах Болохівського проекту розробляється ще один мікрореґіональний комплексний проект, який по своїй тематиці, змісту та науковим завданням близький до Райковецького. Мова йде про окремий проект, присвячений дослідженням комплексу пізніх давньоруських пам'яток біля с. **Городище Шепетівського району Хмельницької області** на лівому березі р. Гуска в річковій системі Цвітоха — Горинь. У 1957—1964 рр. стаціонарні дослідження у межах укріпленої площі городища «Вали» проводились Галицько-Волинською археологічною експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М.К. Каргера, який назвав цю пам'ятку стародавнім Ізяславом (Каргер 1965). В результаті фактич-

но повного розкриття площі городища була відкрита картина миттєвого повного погрому укріплення і загибелі всіх живих істот та споруд, так же як і в Райках. Такий закритий комплекс дозволяє провести не тільки не бувало детальну реконструкцію самої події штурму та взяття фортеці, але й відтворити спосіб життя його мешканців, визначити важливі деталі та нюанси господарства і побутової культури безпосереднього життєзабезпечення, зробити важливі хронологічні спостереження тощо. Слід зазначити, що об'ємні матеріали цих важливих розкопок залишилися не введеними автором до повноцінного наукового обігу. Г.О. Пескова опрацювала доступні збережені матеріали в своїй дисертації (Пескова 1988а). Окремі категорії знахідок з городища біля с. Городища розглядаються і аналізуються окремими дослідниками в спеціальних, відносно невеликих за обсягами публікаціях (Пескова 1988б, 2001; Миролюбов 1983, 1995, 2004; Киршичников 1971, 1975, Овсянников, Пескова 1982).

Як і в випадку з Райками, історичні, історико-географічні, хронологічні, етносоціальні інтерпретації результатів досліджень та самої цієї пам'ятки є взаємно суперечливими і альтернативними.

Одним з найважливіших і найцікавішим аспектом досліджень городища «Вали» є унікальна анатомічна антропологічна картина погрому, зафіксована розкопками. Збережені фотографії та креслення фіксують не тільки повсюдне *in situ* місцезнаходження одиночних та групових скелетів загиблих, але й зібрані невдовзі після погрому скупчення кісток і черепів, які М.К. Каргер назвав костямища. Антропологічні матеріали, очевидно, — якусь їх частину, опрацюював Д.Г. Рохлін, який згадав в своїй книжці про матеріали з «Ізяславу» лише епізодично (Рохлін 1965, с. 208—211). Натомість, такі унікальні матеріали могли б дати безцінну інформацію не тільки з точки зору загальної антропологічної, демографічної, палеопатологічної характеристики населення, але й дозволити відтворити всі можливі анатомічні особливості погрому і загибелі людей на основі методик археології катастроф, або полів битв (Козак 2008). Адже інформативний дослідницький потенціал комплексного вивчення таких не-похованих останків раптово і одночасно загиблих мешканців конкретного поселення (усіх поколінь окремої популяції) принципово якісно відрізняється від досліджень звичайних довго-існуючих кладовищ — могильників. Пошуки сучасного місцезнаходження антропологічних матеріалів з цієї пам'ятки і визначення їх долі, які ми за допомогою вітчизняних та російських колег ведемо вже кілька років в наукових і музейних закладах на Україні і в Російській Федерації поки що, на жаль, жодних успіхів не мали.

Іншим науково важливим завданням є збирання і відтворення археологічної карти

оточуючого городище мікрорегіону. Це питання раніше фактично не підіймалося і навколишній археологічний контекст залишався практично нез'ясованим. Зрушення в цьому напрямку почалися декілька років тому, формальною нагодою для проведення перших археологічних розвідок навколишнього регіону і відвідання археологами самого городища стали зафіксовані органами охорони історико-культурної спадщини та правоохоронцями свідомі порушення площі археологічного комплексу бездумними злочинними діями місцевих господарників (Демидко 2008). Паралельно було сплановано і розпочато новітнє поглиблене практичне польове дослідження широкої округи городища та збирання максимально глибокої і детальної інформації (на основі вже відомих архівних та публікаційних матеріалів) для укладання регіональної археологічної карти цієї території. Ці узгоджені цілеспрямовані дослідження стали фактично міжнародними, оскільки в них приймали участь археологи з Хмельницького обласного краєзнавчого музею (С.Ю. Демидко), Санкт-Петербургу (Г.О. Пескова) та Києва (О.В. Манігда). Першим результатом цієї діяльності стала добірка спеціальних публікацій в рамках однієї збірки фактичної, сукупно створеної, територіально телескопічної різномірної археологічної карти давньоруських пам'яток даного регіону (Демидко 2008; Пескова 2008; Манігда 2008).

Питання історико-археологічної інтерпретації та історико-географічної ідентифікації цієї пам'ятки не можна вірогідно вирішувати без врахування результатів археологічних досліджень, які проводилися на городищі «Рогнеда» у центрі сучасного м. Ізяслав Хмельницької області. З цими непростими питаннями пов'язана проблема датування Городища, яка має певну історіографію. Тут також є певні фактичні зрушення, оскільки крім спостережень над характером керамічного комплексу, наявності речей західноєвропейського походження і вже відомими раніше особливостями деяких видів зброї (так для натягування арбалету і шпори із зірчастим кільчатком), в останні роки додалися нові опубліковані матеріали з колишніх розкопок городища біля с. Городище, які мають датування в межах 1256—1272 рр. (Медведев, Пескова 2008). Ці матеріали фактично знімають можливість вважати розкопану пам'ятку Ізяславом, що був взятий Батием.

Для городища біля с. Городище на Шепетівщині також є дуже актуальною необхідність повноцінної, зведеної, методично досконалої ре-публікації здобутих тут матеріалів. Звісно, таке завдання неодмінно мусить бути поєднане з результатами сучасних археологічних досліджень всього археологічного комплексу, визначенням його просторової структури, реконструкцією всієї мікрорегіональної та регіональної системи заселення та її зв'язків, а

також, з реалізацією програми комплексних палеоекологічних і палеогосподарських досліджень оточуючого довкілля.

В територіально-тематичних межах Болохівського проекту знаходяться ще декілька археологічно досліджуваних давньоруських пам'яток, які потенційно можуть стати опорними і базовими для розгортання комплексних мікрорегіональних просторово-палеоекологічних, деталізованих хронологічних та матеріалознавчих досліджень. Перш за все, мова йде про дослідження літописних міст **Возвягля, Губина, Старокостянтинова та Городьска.**

Археологічні пам'ятки літописного **Возвягля — Звягеля** неподалік сучасного Новоград-Волинського вперше науково обстежив, склав звітну документацію та дав культурно-хронологічне визначення М.П. Кучера. Впродовж кількох польових сезонів археологічні дослідження на Південному городищі проводила експедиція під керівництвом Б.А. Звіздецького. В ході цих робіт була розкопана приблизно 1/10 частка площі пам'ятки, досліджені оборонні споруди, житлові та господарські споруди, виявлено численні різноманітні археологічні знахідки (Звіздецький 2008). Ці дослідження продовжив після смерті Б.А. Звіздецького А.В. Петраускас, який розгорнув паралельні дослідження на обох городищах і навколишній території (Коваль, Петраускас, Польгуй 2008). Сьогодні, сукупно розвідану площу давньоруських культурних шарів звягельського археологічного комплексу з двох городищ (Північного та Південного), неукріпленого посаду між городищами та околиного поселення навколо території городищ дослідник оцінює в межах 170 га. Така значна площа відображає велелюдність місцевого населення і значно підвищує науковий інтерес до цього населеного пункту, до вивчення місцевих палеоекологічних умов господарювання. В ході проведення досліджень в Звягелі зібрано і опрацьовано певний обсяг палеоботанічних та остеологічних матеріалів (Журавльов 2008). Було б більш методично правильним, аби ці матеріали надалі відбиралися систематично і цілеспрямовано.

Перспективи подальших досліджень, в тому числі і комплексних проектних просторово-екологічних, звягельського археологічного комплексу лежать, на нашу думку, в реалізації кількох дослідницьких аспектів.

Окремого дослідження потребує Звягельський мікрорегіон, оточуюча синхронна система заселення, яка була, імовірно, пов'язана з територіальним освоєнням Новоград-Волинського лесового острова. Звягель був, очевидно, столицею всього цього історико-соціального утворення (волості — повіту). Етнокультурний склад місцевого населення є досить строкатим, і історично складався в результаті пошарового накладання і міксування древлянських, древніх балтійських, дністро-дунайських та інших складових (Рудич 1999).

Для різних територіальних складових зв'язельського археологічного комплексу необхідно розробити деталізовану історико-топографічну та хронологічну характеристики, оцінити значення присутніх тут комплексів не-давньоруських періодів (древлянські, доби раннього заліза, пізньосередньовічні) на формування культурних шарів пам'яток Звягеля. Нез'ясованим остаточно залишається проблема наявності, територіального місцезнаходження, характеру і умов збереження слідів погрому, обставини якого чи не найширше описані літописом. (Ипатьевская 2001, стб. 838—839).

Кобудь (Старокостянтинів?). Історико-археологічні дослідження, проведені Л.І. Виногородською в 2002—2008 рр. в м. Старокостянтиніві Хмельницької області на території замку К. Острозького показали, що на території півострова при злитті рр. Ікопоті та Случі існувало укріплене давньоруське поселення XII—XIII ст. Ці ж дослідження продемонстрували, що давньоруські шари сильно пошкоджені пізнішою будівельною активністю, а також значну технічну складність проведення тут археологічних розкопок (Виногородська 2008). Якщо цей різночасовий комплекс і є залишками літописного Кобудя, то, на сьогоднішній день, розгортати навколо нього процедуру комплексного просторово-екологічного аналізу не має сенсу і практичної можливості.

Губин. Унікальність цієї пам'ятки впливає з кількох її взаємопов'язаних ознак. Губин — практично єдине літописне чітко і безсумнівно локалізоване і датоване місто Болехівської землі, а його фортифікаційна система вважається еталонною для подібних давніх населених пунктів. Напрочуд конкретно та однозначно літопис вказує на причини, час та обставини одномоментної загибелі Губина у 1241 р. Це означає, що саме в Губині археологічна наука має справу із закритим комплексом артефактів, які мають найбільш тверду літописну верхню дату. Ця давньоруська, стратиграфічно одношарова, пам'ятка також позбавлена виражених пізньосередньовічних шарів та комплексів, як руйнівних чинників. Сюди ж слід додати унікальний, до 1997 року, стан збереження площі культурного шару та мінімальний антропогенно-господарський вплив на цей об'єкт культурної спадщини національного та європейського рівня. Відповідно організоване комплексне дослідження Губина потенційно мало зробити його **еталонною** пам'яткою і взірцем в проведенні детальних хронологічних, типологічних, палеогосподарських, палеодемографічних галузях середньовічної археології України.

Археологічні дослідження експедиції Кам'янець-Подільського державного університету, що розпочалися у 1997 році на одному з кількох укріплених майданчиків складної оборонної структури літописного Губина за участю І.С. Винокура, В.І. Якубовського, О.І. Журка та

В.П. Мегея тривають і тепер, після фактичного повного розкриття всієї, обраної дослідниками, ділянки, смерті І.С. Винокура та конфліктів між її учасниками. На превеликий жаль, мусимо констатувати, що методичний арсенал цих розкопок і рівень їх звітної документації не є відповідними науковому та культурному значенню цієї пам'ятки. Основний об'ємний масив здобутих матеріалів та інформації залишається не введеним до повноцінного наукового обігу. Не існувало осмисленої необхідності реалізувати в ході розкопок спеціальну програму по збору та аналізу палеоекологічних матеріалів, вести детальні хронологічні спостереження тощо. Одним з самих гостро актуальних наукових завдань і досі залишається детальна розвідка і наступне дослідження посаду Губина і його навколишнього регіону.

В свій час нами була представлена первинна реконструкція оточуючої Губин локальної системи заселення, як фрагменту загальної системи заселення басейну Случі в складі Болехівської землі. Аналіз показав, що літописний Губин був центром відповідної потужної і щільної протоагломерації. Також був здійснений орієнтовний аналіз палеоландшафтних, ґрунтових умов сукупної ресурсної зони Губина, поблизу демографічні підрахунки та визначена потенційна екологічна ємність ресурсної зони давньоруського Губина (Томашевський 2004б). Ці розрахунки ще раз підкреслили виняткове значення Губина, як непересічної, з усіх точок зору, пам'ятки і важливості його всебічного, комплексного, міждисциплінарного подальшого дослідження.

Комплекс археологічних пам'яток літописного **Городська** на Тетереві досліджувався в середині 30-х років Т.М. Мовчанівським, а після війни — В.К. Гончаровим, М.Ю. Брайчевським, Р.І. Виєзжевим, А.В. Дмитревською. Цей археологічний комплекс складається з трьох городищ, великого посаду — селища та 4 курганних груп (Древнерусские поселения 1984, с. 37—38) Доля і реальний обсяг звітної документації та матеріалів цих робіт неповністю відомі. Не має і узагальнюючої зведеної публікації проведених досліджень. Існують лише окремі публікації результатів розкопок окремих комплексів та знахідок. Історична топографія та культурно-хронологічна характеристика цього комплексу з'ясовані недостатньо. Спеціальний аналіз археологічних матеріалів з повністю розкопаного Малого городища, зокрема, керамічного комплексу дозволив Б.А. Звіздецькому виділити два періоди існування городища: давньоруський XII—XIII ст. та післямонгольський — кінця XIII—XIV ст. Останні помилково сприймалися авторами розкопок як ранньослов'янські (Звіздецкий 1990). Знайдені на городищах кістяки загиблих людей, сільськогосподарські знаряддя і палеоботанічні матеріали, ремісничі майстерні та інстру-

менти, предмети імпорту роблять Городський археологічний комплекс привабливим для спеціального комплексного проектного дослідження. Ландшафтно-екологічна позиція Городська на лесовому острівному масиві (також як і Овруцького кряжу, Новоград-Волинського лесового острова) також є дуже цікавою і стимулює в майбутньому проведення циклу мікрорегіональних просторово-екологічних спеціальних досліджень.

Колодяжин. Літописне місто на Случі, яке загинуло внаслідок монголо-татарського штурму орд Батия в 1240 році. На городищі площею 1,4 га розкопками В.К. Гончарова в 1948—1950 і 1952—1953 рр. досліджено 0,3 га. На цій площі відкриті оборонні споруди, залишки 24 згорілих клітей і 21 напівземлянкове житло. Знайдено різноманітні різнофункціональні сільськогосподарські знаряддя, обвуглені зерна різних злаків, інструменти ковальського та ювелірного ремесла, предмети озброєння, побутовий інвентар (Юра 1962). В культурному шарі і будівлях виявлено кістки загіблених жителів, проте масштаби погрому та характер анатомічної картини залишилися в публікації Р.О. Юри достатньо нез'ясованими. Городище датоване в публікаціях в широких межах XII—XIII ст. Імовірно, що збережені в фондах ІА НАНУ матеріали розкопок при спеціальному детальному опрацюванні дозволять визначити більш детальну хронологію пам'ятки. Комбінований палеоландшафтний та палеопедологічний аналіз ресурсної зони Колодяжина показав, що цей населений пункт знаходиться на локальному контрастному екотоні у відносно неширокій смузі широколистяних і мішаних лісів, яка відділяє південну лісостепову частину системи заселення Верхньої Случі від лісостепоного Новоград-Волинського лесового острова і Звягельського вузла заселення на Середній Случі. Ця смуга тягнеться фактично від витоків річок Кам'янки та Унави на сході і до Горині на заході. На цій вісі і давній південній дорозі з Києва на захід знаходиться, крім Колодяжина, й Полоний на Хоморі, який, очевидно, не входив до Болохівської Землі. Крім свого геополітичного та ландшафтного положення Колодяжин цікавий також можливістю порівняння особливостей погромів власне монголо-татарських та каральних операцій Данила Галицького. В цьому аспекті звертає на себе увагу та обставина, що на Колодяжині, серед численних і різноманітних категорій побутової, аграрної, ремісничої матеріальної культури фактично відсутні цілі коштовні речі і прикраси з дорогоцінних металів (Юра 1962). Натомість, під час досліджень в Райках, Городищі на Шепетівщині, Губині, Теліженцях, Городищі на р. Згар виявлено значну кількість таких коштовних предметів на загіблених, в житлових та господарських приміщеннях, схованках і в якості скарбів.

Матеріали розкопок городища **Теліженців** (1973—1978 рр.) та **Городища на р. Згар** (1968—1972 рр.), поведених В.І. Якубовським, залишилися недостатньо опрацьованими, не належно зафіксованими і не введеними до повноцінного наукового обігу.

Деревич (с. Великі Деревичі). З цим достатньо надійно ідентифікованим та локалізованим літописним містом пов'язані цікаві дослідницькі перспективи. На городищі «**Замчисько**», (одному з двох місцевих городищ, інше — «**Городиско**») П.О. Раппопорт в 1953 р. провів шурфування для з'ясування культурно-хронологічної стратиграфії та характеристики пам'ятки. На городищі крім кераміки були знайдені чересло, уламки скляних браслетів. Разом з керамікою XII—XIII ст. в підйомному матеріалі зустрічалися також поодинокі фрагменти кераміки X—XI ст., а також фрагменти посуду XVII ст. Й досі залишається остаточно нез'ясованим наявність, потужність та площа поширення пізньосередньовічних нашарувань на «**Замчиську**», ступінь збереження давньоруського шару та об'єктів, їх характер, наявність свідчень погрому тощо. Нез'ясованим є також культурно-хронологічне визначення городища «Городиско», де зустрічалися матеріали енеоліту — бронзи, скіфської доби та нечисленні знахідки давньоруського часу (Раппопорт 1953/12; 1955, с. 54—56). Не проводилися й спеціальні розвідки оточуючого мікрорегіону з метою деталізації локального сегменту археологічної карти і виявлення конфігурації та складу Деревичького археологічного комплексу. Потенційно тут можливе започаткування окремого мікрорегіонального комплексного дослідження, яке за умов належної організаційної підтримки, може розгорнутися на сучасній методичній і технічній базі фактично без попередньої передісторії, так би мовити, — з «чистого листа».

Для розуміння системи заселення та історичної географії Болохівської землі важливим є проведення спеціальних розвідок в міжріччі верхів'їв Гнилог'яті — Росі-Роставиці та Собу. Необхідно визначити, на скільки в південно-східному напрямку (в степову місцевість) було висунуте заселення болохівців, яким саме воно було за характером і потужністю. Перші кроки в цьому напрямку вже починають реалізовуватися. Зокрема, вже підтверджене існування найбільш південного в цьому регіоні давньоруського городища в **Жежеліві** Козятинського р-ну Вінницької області.

Нарешті, необхідним є продовження спеціальних досліджень ділянки системи заселення на Середньому Тетереві, в центрі якої знаходиться історичний **Житомиль**, — сучасний Житомир (Томашевський 1992; Томашевский, Гавриутин 1992; Безусько, Пашкевич, Тимченко та ін. 1994). Тут постійно поповнюється археологічна карта, яка демонструє формування потужного давньоруського протоагломераційного регіону, який імовірно, був пов'язаний з літописним

повідомленням про дружинників, що сидять по Тетереву (Ипатьевская 2001, стб. 413).

Спеціальне детальне дослідження планується провести навколо Старої Котельні, вірогідного літописного **Котельнич** — **Котельниці**, де зафіксовані давньоруські пам'ятки (Древнерусские поселения 1984, с. 41). Розвідка округи городища повинна дослідити відповідну давньоруську структуру заселення мікрорегіону, який складав, вірогідно, серцевину історичної городової волості Котельнич. Просторова організація такої окремої, відносно ізольованої територіально городової волості, її палеоландшафтна підоснова, палеодемографічний потенціал, істотно-культурні особливості надзвичайно цікаві і важливі для розуміння механізмів утворення і функціонування подібних ІСО.

Крім Овруцького та Болохівського великих проектів існує ще декілька науково-дослідницьких потенційних комплексних проектів, які можуть бути розгорнутими за сприятливих організаційних та кадрових умов. Принаймні вихідні археологічні карти відповідних регіонів і мікрорегіонів, орієнтовні палеоландшафтні, палеоекологічні, природничі матеріали та тематичні картосхеми для реалізації ключових ланок просторово — палеоекологічного аналізу відповідних ІСО вже створені. Необхідне проведення нових сучасних польових археологічних досліджень, організація відбору та аналізу природничих проб, деталізація археологічної ситуації, вивчення особливостей місцевого заселення в конкретних природних умовах тощо.

В межах **Київської землі** мова йде про відомі комплекси археологічних пам'яток літописних **Вишгорода та Білгорода**. Накопичений протягом тривалого періоду досліджень значний обсяг давньоруських матеріалів, в тому числі аграрних та виробничо-ремісничих комплексів, артефактів та екофактів, а також їх розлоге та багатократне висвітлення писемними джерелами, робить Вишгород та Білгород потенційно дуже привабливими опорними об'єктами для реалізації їх комплексного еколого-господарського історико-археологічного дослідження.

В останній час розгортаються нові регіональні дослідження територій і пам'яток деяких південноруських історичних організмів, які мають всі можливості стати повноцінними комплексними історико-археологічними просторово-палеоекологічними проектами. Це дослідження системи заселення давньоруського **Поросся** і вивчення середньовічного **Чорнобиля** та його округи. Перші результати та перспективи цих досліджень подані у статтях А.В. Борисова та С.В. Переверзева, які друкуються в цій збірці.

В **Поросському** проекті на підставі ретельно зібраної, перевіреної і значно доповненої сучасними польовими роботами археологічної карти регіону планується відтворити давньоруську систему заселення Поросся. На основі реконструйованої системи заселення та комплексно-

го картографування ландшафтно-природничих особливостей даного регіону в результаті повинна утворитися синтетична картина виникнення та розвитку цього історико-культурного та адміністративно-соціального утворення. В такому комплексному природничо-історичному контексті можливим стане дослідження зв'язків місцевої системи заселення (власне — населення) з Поросською оборонною лінією та існуванням тут письмово зафіксованих феодальних уділів. Спеціального просторово-екологічного дослідження та аналізу потребує вивчення географії, природних умов, механізмів та деталей процесу осідання кочовиків та включення цих місць до складу всієї регіональної системи заселення.

Новітні археологічні дослідження пам'яток літописного **Чорнобиля** розпочалися з 2003 року силами окремої експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Вже отримані дані свідчать про досить щільну давньоруську забудову ділянки, яка досліджується стаціонарними розкопками. Культурний шар та об'єкти містять цікаві, репрезентативні численні знахідки кількох періодів з X по XVII ст. Зараз на порядку денному стоять завдання детального обстеження та визначення всіх складових історико-топографічної структури Чорнобиля, територіально-історичного розвитку його території. Також надзвичайно актуальним завданням є проведення цілеспрямованих розвідок широкою округи давнього Чорнобиля для створення деталізованої археологічної карти регіону і визначення в подальшому обрисів та потенціалу його городової волості. Чорнобиль займав надзвичайно вигідну і важливу комунікаційну позицію на кількох широтних та меридіональних суходільних і річкових шляхах. Таке положення могло визначити його функціональне значення в загально-русських комунікаційних мережах і формувати особливості його матеріальної культури. Природно-географічна вивченість цього регіону, завдяки спеціальним дослідженням, проведеним фахівцями після аварії на ЧАЕС, дуже висока. Під час перших розкопачних сезонів експедицією були відібрані палеоботанічні і остеологічні матеріали, обробка яких вже дала цікаві і важливі результати. Наявність добре вивчених природничих умов і проаналізовані результати обробки екофактів утворюють методично необхідні умови для проведення комплексного палеоекологічного та палеогосподарського дослідження Чорнобильського історико-археологічного комплексу та реконструкції давнього довкілля, в тому числі, — й для створення заповідних та музейно-рекреаційних об'єктів.

Принципово важливо, що стратегія планування та реалізації польових та аналітичних робіт в обох цих проектах будується на уніфікованих і апробованих методичних засадах комплексних просторово-екологічних досліджень ІСО середньовіччя.

Протягом останніх десятиліть подібні дослідження проводяться і на території інших південноруських земель, зокрема, на території Чернігівської Землі. Багатолітні польові дослідження давньоруських пам'яток у **межиріччі Дніпра та нижньої течії Десни** дозволили реконструювати місцеву систему заселення і визначити палеоприродні умови її формування (див. статтю О.М. Веремейчик в даному виданні). Поставлена ціль дослідити таким же чином й територію Чернігівського Задесення (Ю.М. Ситий). Дуже важливо, щоб результати цих комплексних досліджень були співставлені з реконструйованою історико-географічною адміністративно-територіальною структурою відповідних регіонів, з межами і центрами місцевих волостей, які, не виключено, могли, як і в Овруцькій волості, мати свій подальший розвиток в більш пізні часи.

Результати багаторічних стаціонарних досліджень давньоруського селища **Автуничі** та його безпосередньої округи на півночі літописної Сновської тисячі стимулювали проведення на основі отриманих матеріалів і природничих проб та зразків комплексної палеоекологічної палеогосподарської реконструкції Автуницького мікрорегіону (Моця, Томашевський 1997). На підставі аналізу екофактів та археологічних індикаторів господарського природокористування вдалося визначити екологічні умови появи, функціонування на занепаду окремого селища, визначити і синхронізувати динаміку змін соціально-господарської спеціалізації поселення і похідних антропогенних перетворень відповідних природно-господарських угідь давнього довкілля Автуничів. В цій же роботі вперше були апробовані деякі нові підходи до визначення сировинно-ресурсного потенціалу певних виробничих процесів і моделювання потенційної антропогенно-екологічної ємності ландшафтних комплексів місцевої ресурсної зони поселення (Моця, Томашевський 1997, с. 36—41).

Дослідження унікального археологічного комплексу пам'яток біля с. **Шестовиця**, сукупна історія вивчення яких нараховує вже багато десятиліть, не можуть не приваблювати науковців з точки зору реалізації на цій базі також комплексного просторово-екологічного і палеогосподарського аналізу. Тим більше, що за час розкопок археологічних пам'яток тут накопичено значний обсяг матеріалів, які потенційно можуть дозволити реконструювати особливості місцевого давньоруського ландшафту і відтворити конкретні загальнопоширені та специфічні способи господарювання, які використовувалися місцевим населенням. Незвичайний склад цього населення, його виразні варязькі ознаки, роблять ще більш цікавим та актуальним подібне комплексне дослідження. Цікавим є і синхронізація динаміки змін в складі місцевого населення, змін функціонального призначення цього населеного пункту та змін в господарсько-екологічному використан-

ні довкілля протягом X—XIV ст. Розташування тут спеціалізованого військового контингенту в ранньодержавну добу відкриває особливі перспективи у дослідженні тих господарських властивостей місцевого довкілля (пасовиська і сінокоси для великих кінських табунів, мисливські і рибальські угіддя, землеробські угіддя тощо), які дозволяли утримувати тут такий військовий табір, митний і торгівельний пункт. Програма і завдання проекту такого комплексного дослідження в свій час вже були розроблені. Для успішної реалізації Шестовицького палеоекологічного проекту найбільше потрібне зведення, опрацювання і проведення аналізу документованих палеоботанічних проб, остеологічних, антропологічних матеріалів і проведення додаткових спеціальних польових досліджень, детального визначення сучасних ботанічних, ґрунтових, ландшафтних та інших природничих комплексів безпосереднього довкілля Шестовицьких пам'яток, визначення їх потенційної ресурсної зони на підставі детальної різночасової археологічної карти мікрорегіону. Також потрібно скласти зведену поетапну історико-топографічну картину самого Шестовицького археологічного комплексу.

Майбутнє осмислення результатів тривалого історико-археологічного дослідження та картування території літописних **Переяславської волості і Погорини** дозволить, як ми сподіваємося, проаналізувати і реконструювати їх просторову адміністративно-територіальну структуру і визначити палеоекологічні та палеогосподарські особливості цих історичних організмів давньоруської доби.

Як видно з огляду діючих та потенційних проектів комплексного просторово-екологічного і палеогосподарського аналізу територій окремих ІСО, абсолютна більшість їх територіально-тематично зорієнтована на відповідні історико-археологічні комплекси, для яких вже існує проведений первинний цикл археологічних досліджень. Просторово закономірно також, що діючі проекти сконцентровані, переважно, в межах Київської землі (рис. 1) і сусідніх територій прилеглих земель, оскільки розгортання і проведення подібних комплексних проектів потребує не тільки опрацювання всього обсягу публікаційних, звітних, фондкових, картографічних джерел, але й проведення новітніх комплексних тривалих польових археологічних та палеоекологічних досліджень на місці. А це, в свою чергу, за сучасних несприятливих фінансово-організаційних умов, робить фактор територіальної близькості і відносно простої досяжності (від Києва до місця імовірних робіт) одним з вирішальних при виборі об'єкту таких процесуально складних досліджень. Втім, ці обставини зовсім не означають заперечення принципової необхідності і можливості інших підходів до пошуку об'єктів та місць розташування проектів комплексного просторово-екологічного і

палеогосподарського аналізу. Ще на початку 90-их років в середовищі українських та російських археологів обговорювалися можливості і потенційна наукова необхідність планування і проведення спеціальних узгоджених і скоординованих досліджень давньоруських старожитностей в межах всієї території поширення Давньоруської культури. Дуже цікавими, з методичної і культурологічної точок зору, можуть стати паралельні порівняльні міжнародні дослідження поселенських структур, міст і сіл на широтних та меридіональних вісях величезної давньоруської ойкумени. Наприклад, вивчення крайніх давньоруських осередків в рязанських і курських землях на сході і поселень на Західному Бузі або в історичній Холмській, Червенській чи Перемишльській землях на заході. Теж саме стосується найбільш північних давньоруських пунктів в новгородських землях і на Білоозері та найпівденніших ланок давньоруського заселення в Посуллі, Пороссі, Надпоріжжі. Типологічні, хронологічні, етнокультурні порівняння способів заселення та господарського освоєння відповідних регіонів, розвитку місцевих промислово-виробничих комплексів, культури безпосереднього життя-забезпечення місцевого населення мають дати значно більш яскраву багатобарвну динамічну картину становлення та розвитку Русі в культурній єдності її антрополого-демографічних, господарсько-культурних, історико-географічних варіантів. Фактично, елементи цієї надпрограми так чи інакше виконуються вже в наш час, завдяки дослідженням, які проводяться цілими колективами науковців в районах Білоозера, Рязанській і новгородській землях, на Пороссі, Посуллі та в інших регіонах.

З такими комплексними просторово-екологічними дослідженнями територій окремих ІСО територіально та тематично пов'язане цільове вивчення давньоруських способів заселення, господарського освоєння та природокористування в окремих, нетипових або унікальних по відношенню до основних територій заселення, природних умовах. Відповіді на питання як жила, захищалася, господарювала, спілкувалася давньоруська людина в умовах гірських зон Карпат, чи, наприклад, як і ким освоювалися не тільки річки але й природні давні озера і плавні на сьогодні є більш ніж нечіткою та умоглядною. Адже питання так власне спеціально фактично не ставилося. Вирішення таких питань має не тільки власне історико-археологічне значення з точки зору розуміння розмаїття давньоруської господарської і побутової культури, але й в аспекті дослідження першопочатків місцевого слов'яно-руського заселення, започаткування багатовікового господарського освоєння місцевої природи та її антропогенного перетворення, формування неповторних місцевих історико-культурних ландшафтів.

Тому в сій час були сформульовані мета, задачі та завдання кількох проектів по спеціальному дослідженню слов'яно-руського заселення природних озер на території Волинської Землі. Були зібрані всі наявні в публікаціях та звітах дані про археологічну карту давньоруського періоду для території системи **Шацьких озер** і окремо озера **Нобель**. Останнє являє собою, імовірно, приклад відносно ізольованої природно, окремої літописної городової волості. Інша справа, що тут ми маємо справу з відносно слабкою археологічною дослідженістю регіону, що має бути першочерговим практичним завданням потенційного Нобельського проекту.

Говорячи про перспективні просторово-екологічні проекти дослідження історико-соціальних організмів давньоруської доби не можна не торкнутися теми столиці давньоруської держави — Києва.

Київ — перспективи палеоекологічних динамічних реконструкцій. Масштабні дослідницькі роботи, що проводилися в Києві в кінці 90-х років на місці відновлення зруйнованих давньоруських храмів (Михайлівський Золотоверхий собор, Успенська церква Києво-Печерської Лаври, Софійський майдан, церква Богородиці Десятинної) дозволили сформувати принципово нову джерельну базу для реалізації в майбутньому програми реконструкції палеоприродних умов виникнення та розвитку давньоруського Києва. Тоді з серій чітко датованих археологічно об'єктів були відібрані та проаналізовані комплексні палеоботанічні та палінологічні проби (Томашевський, Безусько, Івакін 1999; Томашевський, Безусько, Безусько та ін. 2000; Bezusko et al. 2000; Безусько, Томашевський, Івакін 2001).

Вже перші результати аналізу серій екофактів, датованих раннім та розвиненим давньоруським часом і добою середньовіччя показали очевидні і дуже цікаві результати з точки зору можливостей реконструкції палеоприродного середовища Києва на початку становлення давньоруської держави; за часів максимального територіального, господарського та культурного розвитку напередодні монголо-татарської навали, в часи занепадів та відновлення повноцінного існування столичного міста протягом середньовіччя. Вперше конкретно окреслилися напрямки і тенденції у зміні місцевих ландшафтних комплексів і їх типів, що дозволяє аргументовано вести мову про зрушення не тільки у господарській діяльності тодішнього населення і антропогенні перетворення синхронного довкілля, але й будувати вірогідні, розшифровані в природних деталях, моделі просторового розвитку окремих територій древнього міста, динаміку та характер функціонального використання певних міських і позаміських ділянок.

Наприклад, колишні позаміські території з ландшафтними ділянками пусток, чагарників

і молодих лісів навколо курганних могильників входять до складу території міста і стають селищною зоною з інтенсивно перетвореним антропогенним докільям (Софійський майдан). З іншого боку, вперше документовано постала картина формування та функціонування в місті монастирської території, де очевидно існував спеціально культивованій монастирський сад як центр інтродукції культурних лікарських, специфічних технічних рослин, лани і городи, можливо, навіть ставок. Ці вражаючі реконструйовані картини тисячолітньої давнини ніби є вікнами — зондажами для проникнення в минуле, а їх дослідницький науковий потенціал важко переоцінити.

До сказаного слід додати, що саме в останні роки, теж вперше, здійснені комплексні біоархеологічні дослідження кількох давньоруських київських могильників (в тому числі й — монастирських), де за допомогою спеціальних палеопатологічних методик О.Д. Козак вдалося виявити і виділити, крім інших ознак — маркерів різноманітних соціальних, професійно-виробничих, епідемічних стресів і навантажень на відповідні людські колективи, комплекс різноманітних ознак, пов'язаних з впливом конкретного тогочасного оточуючого природного середовища. (Козак 2005; 2010). Дія цих чинників безумовно пов'язана з якісними характеристиками тогочасних умов проживання і безпосереднього життєзабезпечення, дієтологічними режимами, якостями води і повітря, мікрокліматичними, мікротопографічними, санітарно-гігієнічними умовами, способами господарської діяльності, асортиментами вирощуваних рослин та тварин, рівнем і глибиною антропогенних навантажень на безпосереднє докільля.

Дослідження рівня антропогенного перетворення території історичного Києва, основних етапів та результатів цього тривалого процесу за допомогою комплексних міждисциплінарних досліджень є, очевидно одним з нагальних і дуже важливих завдань не тільки для власне для київської археології, але й для всієї давньоруської історико-археологічної науки.

Крім всього іншого, комплексні палеоекологічні і палеогосподарські дослідження Києва на новітній джерельній та методичній основі, імовірно, здатні перевести тлумачення певних стратиграфічних особливостей Подолу зі сфери екзотичних квазі-локальних геотектонічних рухів до не порівняно більш аргументованих і доказових досліджень хронології, глибини, потужності та спрямування антропогенного (селищного, аграрного, промислового) перетворення київських гір давньоруської доби. Зведення лісів, інтенсивне розорювання ланів і городів, водна ерозія і змив значних прошарків рушеного ґрунту на горах, інтенсивна реміснична та будівельна діяльність, водовідведення та каналізація, розширення селищних та кладовищених ділянок не могли не сприяти

утворенню на Подолі і в прилеглих ярах потужних змивних селевих ерозійних прошарків. Проблема виділення ознак, проявів, динаміки та масштабів локальних природно-антропогенних криз тісно пов'язана з дослідженнями давньої урбоєкології давньоруських міст і, звісно, їх столиці — Києва.

Реалізація всіх перерахованих вище актуальних завдань стикається з певними проблемами в площині проведення необхідних для цього відповідних історико-археологічних досліджень і узагальнень. Не розробленим залишається, поки що, на жаль, детальна сучасна новітня картина археологічної дослідженості території давньоруського Києва, історичних міст Володимира, Ярослава на Старокиївській горі. За десятиліття, що минули з часів останнього монографічного зведення інформації про розкопані ділянки і знайдені на них археологічні комплекси (Кирилович 1982) в результаті проведених масштабних (за площею та значенням виявлених об'єктів) археологічних розкопок, накопичені значні за обсягами та важливістю матеріали і колекції. Вкрай актуальною та злободенною сьогодні є необхідність створення детальною сучасної карти як власне археологічних досліджень території Давнього Києва, так і зведеної єдиної карти — схеми відкритих розкопками давньоруських і середньовічних споруд, монументальних об'єктів, виявлених планувальних структур, комплексів забудови, поховальних сакральних зон в їх складній часо-просторовій динаміці. Очевидно, що таке складне комплексне, досить тривале завдання слід планувати і розробляти обов'язково на базі сучасних інформаційних засад та з використанням новітніх програмних засобів. Адже для території історичного і сучасного Києва існують декілька варіантів вже створених детальних карт, в тому числі — й тривимірних масштабованих і прив'язаних топографічних моделей складної топографічної структури міста. Існують і необхідні базові карти компонентів природного середовища — геотектонічна та геологічна будова, ґрунтовий, ботанічний покрив, ландшафтні схеми, тощо. Цікаві розробки по реконструкції ландшафтного освоєння території Києва і антропогенним перетворенням його історичних ландшафтів, розроблені С.П. Романчуком потребують значного оновлення та кореляції на основі об'ємних та змістовних даних нових археологічних досліджень давнього Києва. Отже, завдання якомога більш точного та детального картування всіх колись досліджених археологічно ділянок Києва є нерозривно пов'язаним з паралельним укладанням спеціальної просторово прив'язаної бази даних по всіх розкопах і всіх знайдених на них археологічних об'єктах та артефактах з їх хронологічними діапазонами та всіма необхідними кількісно-якісними, функціональними, матеріалознавчими визначеннями.

В Києві, на базі тих самих масштабних новобудовних розкопок кінця 90-х років, паралельно з відбором палеоекологічних проб, була започаткована й інша дослідницька програма. З вірогідних, в плані автентичності та датування, частин стін і фундаментів розкритих перед «бетонною реконструкцією» давньоруських монументальних споруд були відібрані зразки мінеральною сировини, що використовувалася під час будівництва та оздоблення конкретних київських храмів та їх частин. Паралельно в ході реалізації Овруцького проекту реалізувалася програма по збору зразків геологічних мінеральних порід, які видобувалися і оброблялися у відповідних мінерально-сировинних кар'єрах і на спеціалізованих виробничих поселеннях овруцької волості. Ця програма триває й досі, розширюючись територіально і хронологічно. В результаті утворюється принципово нова наукова можливість за допомогою низки мінералогічних петрографічних методик та новітніх технічних засобів порівнювати та ідентифікувати зразки артефактних мінералів, які походять з місць їх споживання - застосування в давньоруських містах та зразків сировини з безпосередніх місць їх видобутку і первинної переробки. Для реалізації такого міждисциплінарного проекту нами була спеціально розроблена і апробована спеціальна програма дослідження мінерально-сировинного комплексу Давньої Русі і вивчення мінерально-сировинної бази південноруської промисловості (Томашевський 1999а; 2001; 2005в).

Методичні засади, розробки, вдосконалення і апробації новітніх підходів. Методичні розробки і їх постійне удосконалення є фактичною квінтесенцією просторово-палеоекологічних досліджень і тією новаційною серцевиною, яка додатково робить наукову діяльність в цьому напрямку особливо цікавою.

Можемо ще раз повторити, що найціннішим надбанням є навіть не стільки окремі **методики**, а власне, сама відпрацьована система і **послідовність дослідницьких операцій** та взаємна узгодженість у реалізації блоків комплексних міждисциплінарних досліджень повного циклу:

1. просторовий аналіз розселення і реконструкції його як системи;
2. палеоекологічна реконструкція цього розселення;
3. визначення способів життєдіяльності і господарювання відповідного населення за конкретних природних та суспільних умов.

Тільки реалізація всіх етапів — складових ланок аналізу (система заселення — палеоекологія — господарство) забезпечує кінцевим положенням і всьому дослідженню ознак та якостей довершеності, системності, повноцінності у характеристиці конкретного ІСО в його довкіллі. Методичні і методологічні засади такого дослідження вже не одноразово були апробовані

та опубліковані (Томашевський 1989а; 1990; 1991; 1993б; 2003в).

Основні дослідницькі процедури дослідження та реконструкції системи заселення в їх сти- слому викладі:

- Картографування пам'яток здійснюється на базовій та інших різномасштабних картографічних основах. Карти поетапного заселення території мають бути сумісними з тематичними картами відповідного природного середовища (ландшафтними, ґрунтового покриву, ботанічними тощо).
- Вся зібрана інформація про пам'ятки заноситься в спеціальні по-басейнові реєстри — бази даних, де виділяються групи ознак, найсуттєвіших для аналізу системи заселення та чіткої географічної, адміністративної та хронологічної прив'язки.
- Динаміка кількості пам'яток і відповідних реконструйованих НП визначається за етапами заселення та по басейнах і регіонах. Співвідношення (просторове, поетапне і кількісне) між пам'ятками різних типів визначає напрямки структурних змін в складі НП території в цілому та в її окремих складових регіонах.
- Поетапний діахронний аналіз системи заселення окремої території та її елементів виділяє райони традиційної заселеності та відносно менше або майже незалюднені ділянки. Визначаються скупчення населених пунктів з різним рівнем інтеграції, які аналізуються в межах методик дослідження давніх протоагломерації і протоагломерацийних районів.
- Дослідження традицій заселеності, історії та особливостей складання окремої системи заселення пов'язане з аналізом та оцінкою фактів наступного, спадкового продовження життя в мікрорегіонах впродовж послідовної зміни хронологічних етапів. Вимірюється частка кожного з типів пам'яток (городища, селища, посади, могильники) у вибірках пунктів, які існували протягом двох і більше етапів.
- Для аналізу кількісно якісних характеристик системи заселення та ієрархічних зв'язків між її складовими вузлами та ланками застосовується спеціальна процедура визначення та оцінки розмірів площ культурного шару виявлених НП з їх подальшим ранжируванням. На цій основі потім застосовується методика побудови гравітаційної моделі тяжіння, яка дозволяє визначати величини зв'язків між ієрархічно ранжированими (за сукупною площею культурного шару, тобто імовірним демографічним потенціалом) населеними пунктами.
- Здійснення попередніх операцій і визначення центральних місць, як вузлів відповідної СЗ, дозволяє переходити до поетапної реконструкції мережі шляхів сполучення між

давніми НП, центрами територій, мікрорегіонами і басейновими структурами заселення. Для цього на основі карт системи заселення кожного з етапів відтворюються схеми комунікаційної мережі у вигляді специфічних графів, де реконструйовані ймовірні дороги становлять ребра, які з'єднують вершини графів — населені пункти.

- На підставі даних про середні відстані між синхронними НП визначаються показники територіальної концентрації населення та інші математичні вирази ступеню щільності, організованої структурованості заселення і просторової моделі організації населення.
- На основі та фоні синхронних, археологічно зафіксованих, систем заселення та реконструйованих комунікацій аналізується історична географія території з опорою на карту локалізованих та ідентифікованих археологічно літописних НП
- В межах мікрорегіональної методики при розгляді конкретних періодів аналізується просторова динаміка розвитку окремих НП та їх скупчень різного рівня. Крім цього, до аналізу залучаються ситуаційні схеми і плани основних мікрорегіонів і протоагломерацій, створені на основі суміщення кількох різних джерел.
- Враховуючи встановлений взаємозв'язок рельєфно-топографічного положення поселень і навколишніх угідь з аграрно-промисловими формами господарства визначаються типи топографічного положення селищ, їх експозиція, просторові відношення до найближчої водної артерії.

На наш погляд, до викладеного слід додати декілька додаткових методичних моментів, пов'язаних з новітньою практикою реалізації таких досліджень.

Ми вже наголошували, що **археологічна карта** є одночасно об'єктом — предметом початкових фаз дослідження та фундаментальним інструментом подальших, на багато більш складних та глибоких, аналітичних розробок. Проблема картування пам'яток на перший погляд достатньо проста і не повинна викликати якихось змістовних та методичних питань. Втім, все не так однозначно, оскільки аналіз раніше створених і сучасних публікацій показує, що археологічні карти, які є одночасно і продуктом і формою демонстрації результатів досліджень, дуже часто репрезентують розповсюдження лише окремих неповних вибірок окремих категорій археологічних пам'яток — городищ, поселень, могильників, різновидів артефактів та й ще на фактично білих паперових поза-масштабних картоосновах. Слід підкреслити, що саме питання про **суцільне картування** всіх пам'яток усіх категорій для певної визначеної території і хронологічного діапазону практично не ставилося і не реалізовувалося. З проблемами сучасного електрон-

ного картування пов'язане гостро актуальне питання наявності детального різномасштабного та різновидового картопокриття, в тому числі — якісного цифрового. Відсутність таких матеріалів виступає одним з найсильніших об'єктивних стримуючих чинників для розвитку всієї науки, що вивчає історію та географію походження східнослов'янської цивілізації і України—Русі¹.

Ще раз наголосимо що проблема вірогідного, порівнюваного **визначення ступеню польової археологічної дослідженості** вимагає розробки відповідних методик та їх практичної апробації. Одним з таких способів є цільове багатоваріантне, тематично багатопланове комп'ютерне картографування. Такий підхід дозволяє отримувати картину покриття певної території маршрутними, радіальними суцільними розвідками, визначати на цьому тлі наявність пам'яток, досліджених стаціонарними розкопками, шурфуванням, поверхневим оглядами; утримувати інформацію про кількість і якість багаторазових та однократних обстежень; виділяти зони та хронологічні етапи археологічної діяльності окремих дослідників та експедицій.

Тут доречно сказати декілька слів про застосування новітніх комп'ютерних технологій, зокрема про **географічні інформаційні системи (ГІС)** та спеціальні **бази даних (БД)**. Програмні засоби ГІС, як інструменти багатопланового картування і багатоваріантного просторово-географічного багато-тематичного аналізу постійно і стрімко вдосконалюються. Наявні алгоритми обробки просторової інформації, її багато-аспектного аналізу, моделювання та прогнозування різноманітних просторово проявлених явищ і процесів створюють безпрецедентні дослідницькі можливості для історико-археологічних досліджень принципово нового вищого наукового рівня. Тенденції розвитку ГІС і їх прикладних застосувань в світовій археології потребують постійних аналізу і узагальнення. Для цього ми намагаємося залучати молодих або майбутніх науковців. Брак сучасної, перш за все — іноземної, літератури з цього питання (як і з інших сучасних напрямків також) можливо зараз досить успішно компенсувати аналізом численних і різноякісних Інтернет ресурсів. Науковий аналіз історії, теоретичних засад, практики реалізації та змісту отримуваних результатів застосування просторових підходів в історико-археологічних екологічно-господарських дослідженнях суспільств минулого є на сьогодні дуже актуальним, до-

1. Неприродна штучна навмисна недоступність для науковців таких картоматеріалів суперечить світовим і європейським нормам. Безглузда по суті в епоху Інтернет-ресурсів, вона є атрибутом колишнього тоталітаризму і свідченням нерозвиненості суспільства.

речним і цілком дисертабельним на магістерському і кандидатському рівнях.

Розвиток ГІС технологій тісно пов'язаний з розвитком т. зв. космічної археології, яка передбачає активне залучення на всіх етапах польових та аналітичних археологічних та палеоекологічних досліджень матеріалів космічних та аеро зйомок поверхні землі, а також даних дистанційного зондування земної поверхні (ДЗЗ). Пошук нових та перевірка даних про вже відкриті раніше археологічні пам'ятки проводиться в рамках такого підходу паралельно з побудовою і точною настройкою прогнозних моделей розповсюдження потенційних пам'яток і зворотною перевіркою моделей в ході польових досліджень. В такому багатofакторному комп'ютерному аналізі сукупно взаємопов'язаної інформації обробляються дані про всі ключові археологічні та географічні параметри окремих пам'яток — вузько сфокусоване датування, розміри, конфігурацію, площу та потужність та кількість культурних шарів пам'яток, детально структуровану топографію та мікро топографію пам'ятки, експозицію, рельєф і висоту, відстані до річкових артерій, відстані до найближчих сусідніх синхронних пам'яток, ієрархічну позицію пам'ятки (НП) в загальній і локальній системах заселення та комунікаційній мережі тощо. Фактично ця інформація разом з блоками детальної просторової прив'язки (адміністративної, географічної, GPS, мікро топонімічної), блоком археологічних даних про склад та хронологічний і функціональний характер артефактів, блоком даних про екофакти та палеоприродний склад ресурсної зони цього давнього НП, блоком інформації про історію виявлення, дослідження, документування робіт; даними для оцінки сучасного стану збереження, визначення сучасної адміністративної і майнової приналежності та фіксацією існуючих та потенційних ризиків для збереження відповідного об'єкту археологічної спадщини утворює ключову базу даних (або систему зв'язаних баз даних). Археологічна пам'ятка є основним об'єктом такої БД і власне для кожної пам'ятки і для їх територіальних археологічних комплексів утворюється відповідний археолого — геоінформаційний паспорт (Томашевський, Вовкодав 2007).

Розробка і апробація такого археолого — геоінформаційного паспорту для пам'яток археології і археологічних ареалів — одне з найактуальніших завдань сьогодення. В багато-віконному режимі цієї БД має розміщуватися і представлятися вся база реєстраційних та аналітично отриманих геопросторових даних, візуальні файли ДДЗ, карт, планів, схем мікрорегіонів, цифрових моделей місцевостей різного масштабу, зображень відповідних РЗ НП з тематичними шарами (грунтовий, ландшафтний, ботанічний покрив), варіантами зонування, координатами і т.п. Такий комплекс

сний археолого — геоінформаційний паспорт пам'ятки, звісно, має містити в собі всі необхідні складові компоненти інформації, передбачені законодавством для сучасного затвердженого варіанту паспорту пам'ятки історико-культурної спадщини.

Застосування **інформаційного підходу** в рамках проектного комплексного всебічного дослідження ІСО означає переведення всіх різновидів наукової інформації в цифрову форму і відповідні формати. Це дозволяє не тільки зберігати і накопичувати необхідну інформацію, створювати цифрові архіви джерел, звітів, карт і планів, публікацій, фотографій, малюнків тощо але й розробляти відповідні БД для структурування та управління масивами накопичених даних. Це є не тільки формою збереження відповідних давніх, унікальних, малодоступних погано збережених джерел інформації, але й введенням їх до наукової обробки, аналізу і осмислення учасниками відповідних комплексних науково-дослідницьких проектів, таких як Овруцький чи Болохівський. (Томашевський 2002б; 2005б; Томашевський, Вовкодав 2007).

Слід зазначити, що повноформатна реалізація інформаційних та геоінформаційних комплексних завдань можлива сьогодні в межах організації цілісних складно структурованих внутрішньо взаємопов'язаних систем, таких як «Гньоздово», «АГІС Кисловодська котловина», чи АГІС «Овруцький проект» (Жуковський, Пушкіна 2005; Афанасьєв, Савенко, Коробов 2004; Томашевський, Вовкодав 2007).

Інтегральним принципом для проведення синтетичних палеоекологічних досліджень нами був обраний **палеоландшафтний** підхід¹. Саме він дозволяє теоретично і методично найбільш коректно та ефективно поєднати і синтезувати дані про суму властивостей природного середовища і оцінити їх палеогосподарський потенціал. Такому вибору сприяв успішний розвиток українського ландшафтознавства. Ландшафтний підхід дозволяє проводити якісний палеоекологічний аналіз на всіх необхідних просторових рівнях, від зонального до мікрорегіонального. Вся необхідна для спеціальних поглиблених досліджень інформація про властивості ґрунтового покриття, флористичних асоціацій відповідних угідь та інші природні особливості певної ресурсної зони відповідного НП давнини поєднуються і співставляються на картографічній основі в межах існуючих ландшафтних визначень. Практика

1. Зарубіжні розробки з даної проблематики базуються на різних методичних засадах і за основу відтворення оточуючого природного середовища та його палеогосподарського потенціалу використовуються різні, часто — лише окремі природні компоненти, наприклад — ґрунтові різновиди, рослинні асоціації тощо. Ландшафтний підхід не є широко поширеним.

реалізації **мікрорегіональних** досліджень, про яку ми вже вели мову вище при розгляді Овруцького та Болохівського проектів, свідчить, що при ретельно продуманому зацікавленому ставленні до таких мікрорегіональних комплексних проектів дослідник отримують унікальні можливості деталізувати свої визначення на рівні ландшафтних урочищ і окремих фацій, як в археологічному вивченні пам'яток, так і в географічній їх прив'язці. Чим більш детальними, сфокусованими, конкретними в своїх об'єктах, методично вишуканими, практично апробованими є такі мікрорегіональні дослідження, тим більш широкими і змістовними є їх інформаційні результати.

Наприклад, ретельне вивчення структури, складу культурного шару окремих спеціалізованих пірофілітообробних металургійних поселень овруцького кряжу та детальне картографування його поверхневих ознак дозволило зрозуміти закономірності формування і природно-антропогенних трансформацій культурного шару, як специфічної речовини, та вірогідно прогнозувати, на цій основі, залягання у відповідних місцях специфічних археологічних об'єктів. Подальші археологічні розкопки, проведені на визначених таким чином об'єктах, відкрили на поселеннях Прибитки-І та Нагор'яни-І залишки двох майстерень, де оброблялася пірофілітова сировина і виготовлялися високо стандартизовані пірофілітові прясла та прикраси. Заповнення майстерень, насичене рештками виробництва та екофактами було ретельно розібрано, класифіковано, піддано просіванню та багато етапній промивці (Томашевський, Павленко 2003). В результаті були сформовані колекції з багатьох тисяч окремих одиниць заготовок, напівфабрикатів, бракованих екземплярів, уламків, відходів виготовлення пірофілітових пряслиць, бракованих хрестиків, намистин із пірофілітового сланцю, їх заготовок та решток інструментарію. Всього масив стружки, шматків породи та артефактів різноманітних відмін пірофілітового сланцю було обраховано, обміряно за багатьма показниками, замальовано, сфотографовано і описано у відповідних базах даних (Павленко 2005, 2008). Поряд і паралельно з артефактами з розібраного та промитого заповнення цих та інших досліджених об'єктів було виділено, відібрано та проаналізовано відповідними фахівцями всі знайдені в датованих археологічно спорудах групи екофактів. Були визначені остеологічні комплекси, палеоботанічні та палінологічні спектри з цих об'єктів, виділені групи рудеральних та сегетальних бур'янів, які в поєднанні з палеоботанічним та пилковими спектрами, сучасними флористичними пробами довкілля і ландшафтними визначеннями відповідних ресурсних зон даних пунктів дозволили безпрецедентно детально реконструювати палеоландшафтні умови існування даних

поселень та встановити рівень і господарську спрямованість антропогенного перетворення оточуючого довкілля (Томашевський 2008в; Безусько 2000; Пашкевич, Томашевський 2008).

Загадаймо, як учні чи іноземці знайомляться з особливостями і потенціалом відповідних країн та територій? З вивчення і всебічної характеристики населення, демографічного потенціалу, характеру його розміщення і ступені системності його просторової суспільної організації, характеристики господарського комплексу в усіх його аспектах, і в першу чергу — у відповідності до просторового розміщення конкретних різно-властивих природних умов. Це базові поняття і універсальний спосіб отримати реальну уяву про будь який суспільний організм — країну, область, провінцію тощо. Такий же механізм включається, коли ми ставимо перед собою завдання уявити давньоруські реалії, наприклад знайомимося з окремим князівством, волостю, історико-культурною областю. Але для того щоб реконструювати неіснуючі сьогодні історико-соціальні організми минулого, ми повинні попередньо пройти складні і багатоетапні процедури складання відповідної археологічної карти та організувати вірогідне перетворення такої карти пам'яток на карту реконструйованих населених пунктів і відтворення відповідної системи заселення в її основних іпостасях та проєкціях. Далі населення, об'єднане в просторову систему, слід поєднати з відповідним тогочасним довкіллям через реконструкцію господарських систем, завдяки яким людина використовувала та змінювала своє довкілля. Звісно, що це над-завдання потребує осмисленого планування та концентрації максимальних фізичних, розумових, часових та організаційних зусиль.

Ми намагалися в цій роботі на конкретних прикладах показати, що найбільш цікаві і передові на сьогодні просторово-палеоекологічні дослідження і відповідні, застосовані в них методичні підходи, найбільш повно і ефективно реалізуються в межах комплексних міждисциплінарних проектів, які спеціально вивчають конкретні історико-соціальні організми давнини.

Афанасьев Г.Е., Савенко С.Н., Коробов Д.С. Древности Кисловодской котловины. — М.: Научный мир, 2004. — 240 с.

Бачинский Г.А. Социэкология: теоретические и прикладные аспекты / Академия наук Украинской ССР. Львовское отделение Института экономики. — К.: Наукова думка, 1991. — 152 с.

Безусько Л.Г., Пашкевич Г.О., Тимченко Т.В., Томашевський А.П. Палеоботанічні дослідження відкладів ранньослов'янського поселення Тетерівка-ІІІ (Житомирська область, Україна) // Український ботанічний журнал. — 1994. — Т. 51. — № 2/3. — С. 157—164.

Безусько Т.В. До питання про природні умови існування середньовічних поселень на Овруцькому

- кряжі (за палінологічним даними) // Наукові записки Києво-Могилянської академії. — Т. 18. — Спеціальний випуск. — Част. II. — К., 2000. — С. 291—294.
- Безусько Т.В., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю. Нові дані про флору та рослинність стародавнього Києва (за матеріалами палінологічних досліджень) // Наукові записки. Києво-Могилянська академія. — Том 19. Спеціальний випуск у двох частинах. — Частина II. — К., 2001. — С. 389—391.
- Виноградська Л.І. Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 41—46.
- Гончаров В.К. Райковецьке городище. — К., 1950. — 216 с.
- Давидчук В.С., Фролов І.К. К истории заселения Орловского течения Оки в I тысячелетии н. э. // КСИА АН СССР. — 1976. — Вып. 146. — С. 11—17.
- Демидко С.Ю. Давньоруський «Ізяславський» мікро-регіон // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 105—112.
- Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі. — К.: Наукова думка 1961. — 267 с.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — 196 с.
- Жуковський М.О., Пушкіна Т.А. Цифровой архив материалов исследований Гнёздовского археологического комплекса // РА. — № 1. — 2005. — С. 50—63.
- Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з давньоруського Звягеля // Літописний Возягль: дослідження 1988—2008 рр. — К., 2008 — С. 79—109.
- Звиздецький Б.А. О времени существования летописного Городеска // СА. — 1990. — № 1. — С. 42—56.
- Звиздецький Б.А. Південне городище літописного Возягль: дослідження 1988—1998 рр. // Літописний Возягль: дослідження 1988—2008 рр. — К., 2008 — С. 8—9, 14—15.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. II. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 648 с.
- Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964 гг. // Тезисы докладов советской делегации на международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. — М., 1965. — С. 39—41.
- Кирилович С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. — К.: Наукова думка, 1982. — 176 с.
- Кирпичников А.Н. Крюк для натягивания самострела (1200—1240 гг.) // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 100—102.
- Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля // КСИА. — 1975. — Вып. 144. — С. 30—54.
- Коваль А.О., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Північне городище літописного Воягль: розкопки 2007 р. // Літописний Возягль: дослідження 1988—2008 рр. — К., 2008 — С. 45—53.
- Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К., 2010. — 392 с.
- Козак О.Д. До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 226—236.
- Козак О.Д. Населення Києва X—XIII ст. за даними палеопатології.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005. — 20 с.
- Колесников М.А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). — К., 2003. — 158 с.
- Колесников М.А. Методы реконструкции хозяйственной деятельности в англо-американской «Новой археологии» // Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1988. — 256 с.
- Коломийцев В.Ф. Социология Герберта Спенсера // Социологические исследования. — 2004. — № 1 (Январь). — С. 37—43.
- Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь /на материалах восточнославянских племен и Древней Руси/. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 88—111.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы методики палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических реконструкций. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 177—190.
- Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.
- Макаров Н.А. Археологическое изучение северорусской деревни: пути, подходы, результаты // Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. ред. Н.А. Макаров, С.З. Чернов; сост. И.Н. Кузина; Ин-т археологии РАН. — М.: Наука, 2008. — С. 5—15.
- Манигда О. Формування поселень в середній течії р. Горинь // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 14—19.
- Медведев М., Пескова А. Геральдическая накладка из раскопок М.К. Каргера на городище у с. Городище близ Шепетовки (к вопросу о времени гибели поселения // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 305—318.
- Миролюбов М.А. Древнерусский город Изяславль. Каталог выставки. — Л., 1983.
- Миролюбов М.А. Кузнечные изделия древнего Изяславля из собрания Государственного Эрмитажа // У истоков русской культуры XII — XVII века. — СПб., 1995. — С. 33—40.
- Миролюбов М.А. Памятники письменности и религиозного культа из раскопок древнего Изяславля // Труды ГЭ. — Вып. 5. — СПб., 2004. — С. 5—24.
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти дослідження давньоруського селища Автунічі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — Вип. 1. — С. 28—42.
- Овсянников О.В., Пескова А.А. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА. — 1982. — Вып. 171. — С. 93—99.
- Павленко С.В. Исследование производственных комплексов оvrучской средневековой индустрии пиррофиллитового сланца в 2002 году // Наукові записки з української історії. Збірник наук. статей, присвячений пам'яті В.В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 194—208.
- Павленко С.В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пиррофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки-I) // Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. ред. Н.А. Макаров, С.З. Чернов; сост. И.Н. Кузина; Ин-т археологии РАН. — М.: Наука, 2008. — С. 241—252.
- Павленко Ю.В. Категория социальный организм и её роль в историко-археологическом исследовании (на материалах раннеклассовых обществ, примени-

- тально к изучению истории населения Украинской Лесостепи в эпоху железного века): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1985. — 16 с.
- Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. — К., 1991. — 44 с.
- Пашкевич Г.О., Томашевський А.П. Палеоботаничний комплекс давньоруської Овруцької волості // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 59—73.
- Пескова А.А. Большое и малое древнерусские городища у села Городище близ Шепетовки // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 74—79.
- Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII—XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки) / Автореферат на стиск. уч. ст. канд. ист. наук. — Л., 1988а. — 18 с.
- Пескова А.А. Древнерусский Изяславль в истории юго-западной Руси (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — Чернигов, 1988б. — С. 32—34.
- Пескова А.А. Паломнические реликвии Святой земли в древнерусском городе // Пилигримы. Сборник ГЭ к XX конгрессу византистов (Париж, 2001 г.). — СПб., 2001. — С. 113—126.
- Петров В.П. Подсежное земледелие. — К.: Наукова думка, 1968. — 228 с.
- Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // КСИ-ИМК. — 1955. — Вып. 57. — С. 52—59.
- Раппопорт П.А. Отчёт о раскопках 1953 г. // Науковий архів ІА НАНУ. — 1953/12.
- Романчук С.П. До використання природних ресурсів Подніпров'я в епоху Київської Русі // Фізична географія та геоморфологія. — К.: Вища школа, 1975. — Вип. 13. — С. 27—34.
- Романчук С.П. Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства // Физическая география и геоморфология. — К., 1979. — Вып. 22. — С. 67—75.
- Романчук С.П. Историчне ландшафтознавство (Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування) — К.: РВЦ «Київський університет», 1998. — 147 с.
- Романчук С.П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследования) // Взаимодействие природы и общества в процессе общественной эволюции. — М., 1981. — С. 69—79.
- Романчук С.П. Методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій території древнього освоєння.: Автореф. дисс. ... канд. географ. наук — К., 1992.
- Романчук С.П. Про використання археологічних матеріалів в історико-ландшафтних дослідженнях // Фізична географія і геоморфологія. — К.: Вища школа, 1976. — Вип. 16. — С. 88—94.
- Рохлин Д.Г. Болезни древних людей — М.: Наука, 1965. — 303 с.
- Рудич Т. До питання про антропологічний склад населення України (за матеріалами розкопок міста Возягель) // Народознавчі зошити. — 1999. — № 6. — С. 794—803.
- Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.) // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — № 92. — 158 с.
- Словарь-справочник по агрофитоценологии и луговедению / Гродзинский А.М., Злобин Ю.А., Миркин Б.М., Наумова Л.Г. Отв. ред. Гродзинский А.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р.; ЦРБС АН УССР. — К.: Наукова думка, 1991. — 136 с.
- Словарь-справочник по экологии / Сытнык К.М., Брайон А.В., Гордецкий А.В., Брайон А.П.; Институт ботаники им. Н.Г. Холодного — К.: Наукова думка, 1994. — 668 с.
- Спенсер Г. Социальный организм // Г. Спенсер. Научные, политические и философские опыты. — Т. I. — Раздел 7. — СПб., 1866.
- Сычева С.А., Леонова Н.Б., Александровский А.Л. и др. Естественно-научные методы исследования культурных слоёв древних поселений. — М.: НИИ-Природа, 2004. — 162 с.
- Толочко П.П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України // Археологія. — 1987. — Вип. 57. — С. 51—57.
- Томашевський А.П. Археологічне пам'яткознавство Житомирщини: історія, потенціал, проблеми та перспективи // Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь». — Т. 25 (частина 2). — Житомир, 2002а. — С. 69—77.
- Томашевський А.П. Вклад В.П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. 73—75. — К., 2005а. — Вип. 74. — С. 72—74.
- Томашевський А.П. Вклад В.П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби // Українська біографістика. Збірник наукових праць. — Вип. 4. — К., 2008а. — С. 436—442.
- Томашевський А.П. Джерельна база для дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — Вип. 3. — Київ; Чернівці: Прут, 2008б. — С. 132—160.
- Томашевський А.П. До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: Тези доповідей обласного наукового семінару. — Чернівці, 1991. — С. 40—43.
- Томашевський А.П. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині другої половини I тис. н. е. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей XX Республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.). — К.: Наукова думка, 1989а. — С. 233—234.
- Томашевський А.П. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей присвячений пам'яті В.В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005б. — Вип. 16. — С. 186—194.
- Томашевський А.П. Еколого-господарський фактор в розвитку заселення Східної Волині слов'яно-руського часу // Велика Волинь. Минуле і сучасність: Тези доповідей міжнародної науково-краєзнавчої конференції. — Житомир, 1993а. — С. 25—26.
- Томашевський А.П. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте // Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. ред. Н.А. Макаров, С.З. Чернов; сост. И.Н. Кузина; Ин-т археологии РАН. — М.: Наука, 2008в. — С. 50—73.
- Томашевський А.П. Карта з легендою «Гірничі розробки Давньої Русі — України (VII—XIV ст. н. е.)» в карті «Історія гірничорудної справи» // Ат-

- лас «Геологія і корисні копалини України». Масштаб 1 : 5 000 000; НАНУ, МінЕкології та природних ресурсів України. — К.: ДП «Такі справи», 2001. — С. 154—155.
- Томашевський А.П. К методике микрорегиональных исследований раннего средневековья // Археологическое изучение микрорегионов. Итоги и перспективы (Тезисы докладов научной конференции). — Воронеж, 1990. — С. 15—16.
- Томашевський А.П. Комплексне збереження історико-археологічної та природної спадщини: територіальний імператив // Екологічний вісник. — 2004а. — № 6 (28), листопад-грудень. — С. 2—5.
- Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — Вип. 2. — Київ; Чернівці: Прут, 2003а. — С. 132—160.
- Томашевський А.П. Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство).: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993б. — 18 с.
- Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (Завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998а — № 2. — С. 151—155.
- Томашевський А.П. Овруцький проект і досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини середньовічної Овруцької волості // Нові технології в археології. Міжнародна конференція. — Львів, 2002б. — С. 170—176.
- Томашевський А.П. Палеоекологічні перспективи дослідження давнього Губина // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII—XIII ст. — К.; Старокостянтинів, 2004б. — С. 232—238.
- Томашевський А.П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X—XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 г.). — К., 1996. — С. 108—111.
- Томашевський А.П. Перспективи та проблеми комплексного вивчення та збереження історико-культурної та палеоприродної спадщини на зламі тисячоліть // Матеріали конференції «Людина в ландшафті XXI століття». — К., 1998б. — С. 130—135.
- Томашевський А.П. Порівняльний аналіз слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. Східної Волині та Східного Поділля // Тези доповідей VIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989б. — С. 21—22.
- Томашевський А.П. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 46—59.
- Томашевський А.П. Проблеми, перспективи та програма вивчення мінерально-сировинного видобувничо-переробного комплексу Давньої Русі-України // Матеріали першої міжнародної конференції «Коштовне і декоративне каміння». — К., 1999а. — С. 92—93.
- Томашевський А.П. Программа изучения минерально-сырьевой базы Южной Руси X—XIII вв. н. э.: задачи, результаты, перспективы // Археоминералогия и ранняя история минералогии. Материалы международного семинара (Сыктывкар, Республика Коми, Россия; 30 июня — 4 июля 2005). — Сыктывкар: Геопринт, 2005в. — С. 136—137.
- Томашевський А.П. Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних технологій // Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник «Велика Волинь». — Т. 19. — Житомир, 1999б. — С. 57—61.
- Томашевський А.П. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К.: Шлях, 2003б. — Розділ II. — С. 63—70.
- Томашевський А.П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2008г. — Вип. 20. — С. 466—489.
- Томашевський А.П. Система заселення. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К.: Шлях, 2003в. — Розділ I. — Гл. 1. — С. 4—25.
- Томашевський А.П., Безусько А.Г., Безусько Т.В., Безусько Л.Г., Івакін Г.Ю. Перші відомості про флору та рослинність Києва у X ст. н. е. (за матеріалами палеоботаничних досліджень) // Наукові записки. Києво-Могилянська академія. — Том 18. Спеціальний випуск у двох частинах. — Частина II. — К., 2000. — С. 279—283.
- Томашевський А.П., Безусько Л.Г., Івакін Г.Ю. Попередні результати палеоботаничних досліджень 1998 р. у Києві // АБУ 1998—99 рр. — К., 1999. — С. 59—60.
- Томашевський А.П., Вовкодав С.М. Археолого-геоінформаційна система «Овруцький проект» // Археологія і геоінформатика. — Вип. 4. [Електронний ресурс]. CD-ROM. — М., 2007.
- Томашевський А.П., Гавритухін І. О. Славянское поселение Тетерева I. Препринт ИА АНУ. — К., 1992. — 91 с.
- Томашевський А.П., Козак О.Д., Павленко Л.В., Павленко С.В., Чекановський А.А. Завдання, дослідницькі програми і особливості Райковецького проекту // «Бердичівська земля у плині часу». Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження класика англійської літератури Джозефа Конрада (26—29 вересня 2007 року, м. Бердичів). Науковий збірник «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ». — Вип. 37. — Житомир, 2007. — Т. 2. — С. 116—122.
- Томашевський А.П., Павленко С.В. Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 році // АБУ: Зб. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 279—281.
- Чернецов А. Исследования в Старой Рязани и проблемы историко-археологического изучения Великого княжества Рязанского // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2008а. — Вип. 20. — С. 411—425.
- Чернецов А.В. О некоторых общих проблемах историко-археологического изучения средневековой Руси // Дьяблослово: Зб. праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. — К.: Корвінпрес, 2008б. — С. 58—66.
- Чернов С.З. Микрорегиональные исследования сельской Руси XIII—XVI веков как форма сопряженного изучения археологических и письменных источников: возможности, проблемы, перспективы // Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. ред. Н.А. Макаров, С.З. Чернов; сост. И.Н. Кузина; Ин-т археологии РАН. — М.: Наука, 2008. — С. 16—28.
- Щербань М.И. Микроклиматическое районирование // Природа Украинской ССР. Климат. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 202—213.
- Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 67—130.
- Bezusko A.G., Ivakin G.Ju., Tomashevsky A.P., Bezusko T.V. First results of palynological research

of the early medieval settlements the Kiev territory // Abstracts 10th International Palynological Congress, June 24—30, China. — Najing, 2000. — P. 11.
Jankuhn H. Wprowadzenie do archeologii osadnictwa. Osrodek dokumentacji zabytkow. — Warszawa, 1983. — 96 s.

А. П. Томашевский

ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ И ПАЛЕО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЮЖНОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ: РЕЗУЛЬТАТЫ, НОВЫЕ ПОДХОДЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Рассматриваются различные аспекты в истории появления, становления, методических истоков современного развития пространственно-экологического направления в отечественной археологической науке и роль отдельных учёных в этих процессах (археологи В.П. Петров, Н.М. Кравченко, отечественные географы и ландшафтоведы).

Начало сознательных и целеустремленных историко-археологических и пространственно-экологических исследований относится к концу 80-ых годов XX в. Это исследование было реализовано на материалах Восточной Волыни, которая выделяется среди других Южнорусских территорий редкостным сочетанием нескольких очень важных для научного исследования историко-культурных и историко-археологических особенностей. Одним из результатов этого исследования стало закономерное территориальное распространение последующих исследовательских интересов в двух направлениях — специальному изучению (полного пространственно-палеоэкологического цикла) двух древних исторических образований, которые сформировались на территории Восточной Волыни (бывшей территории древлянско-славянского союза племен) — Болоховской Земли и Овручской волости в пределах Киевской Земли — княжества.

Отдельно рассматриваются два комплексных исследовательских проекта, — Овручский и Болоховский, их основные результаты, методические особенности, исследовательские программы, стратегия изучения.

Вводится понятие историко-социального организма древности (ИСО), очерчиваются методологические и методические основы его использования, как исследовательского инструмента.

Специально рассматриваются условия и основы внедрения в теорию и практику проектного подхода для комплексных междисциплинарных историко-археологических пространственно-экологических исследований ИСО средневековья. Формулируются основные признаки и особенности проектного подхода и демонстрируется его эффективность на примере действующих Овручского и Болоховского проектов. Рассматривается территориально-тематическая стратегия таких научных проектов, суть которой заключается в постепенном сплошном сомкнутом покрытии территории больших ИСО исследовательскими проектами и зонами относительно высококачественной историко-археологической и географической исследованности. Особо отмечается необходимость разработки методики определения и оценки степени исследованности территории ИСО. Очерчиваются новейшие исследовательские и методические перспективы развития комплексных микрорегиональных исследова-

ний. Приводится обзор базовых апробированных методик пространственно-экологических исследований и выделяются новые тенденции, связанные с внедрением геоинформационного подхода.

Отдельно формулируются перспективы пространственно-палеоэкологических исследования древнерусского Киева и определяются необходимые научные условия для его успешной реализации.

А. П. Томашевский

SPATIAL AND PALEOECOLOGICAL INVESTIGATIONS OF SOUTHERN OLD RUSS LANDS: RESULTS, NEW WAYS OF LOOKING AND OUTLOOKS

The paper reviews different aspects of appearance, coming into being, and development methods of modern spatial and ecological direction in native archaeology science. Also, the role some of the researchers in these processes is determined. These are such archaeologists as V.P. Petrov, N.M. Kravchenko, our physiogeographers and landscape researchers.

The beginning of purposive investigation in a field of archaeological and spatial and ecological directions dates from end of 80-s of 20th cent. Such research was embodied on the ground of artifacts and seats of Eastern Volyn. This region is marks from other Southern Old Russ territories out because of unique combination of historical and cultural and historical and archaeological peculiarities. One of the results of this investigation was territorial division into two directions with purpose of complete investigation of spatial and ecological cycle. First of them is Bolokhiv Land. The second is Ovruch volost (pricipality) in borders of Kyiv Princedom. These two ancient formations arose on the territory of Eastern Volyn (which was former territory of tribes Drevlyane Unit).

Paper is separately reviews two investigative projects Ovruch and Bolokhiv, main results, particularly methods, research programs, and investigation strategy of these subjects o study.

Author is put into use the term «historical and social organism» of ancient time (HSO). It is also outlined methods and methodology of using HSO as investigative instrument.

As special items author reviews use conditions of project approach and using it in interdisciplinary investigations. It is formulated main characters and specifics of project approach and it effect is demonstrated by the example of functioning Ovruch and Bolokhiv projects. Author also reviews territorial-topic strategy of such scientific projects. The point is to cover step by step territories of large HSO by investigative projects and to create zones of high quality archaeological and geographical investigations.

Especially, emphasized on a necessity of working up methods which could determine and evaluate an investigation degree of HSO territory. It is also outlined newest research and methodical outlooks of development in a field of micro regional investigations.

It is reviewed approved basic methods of spatial and ecological researches, new tendencies connected with using new geoinformative approach.

As special points, author formulated outlooks of spatial and paleoecological investigation of ancient Kyiv and determined necessary scientific conditions for it successfully implementation.